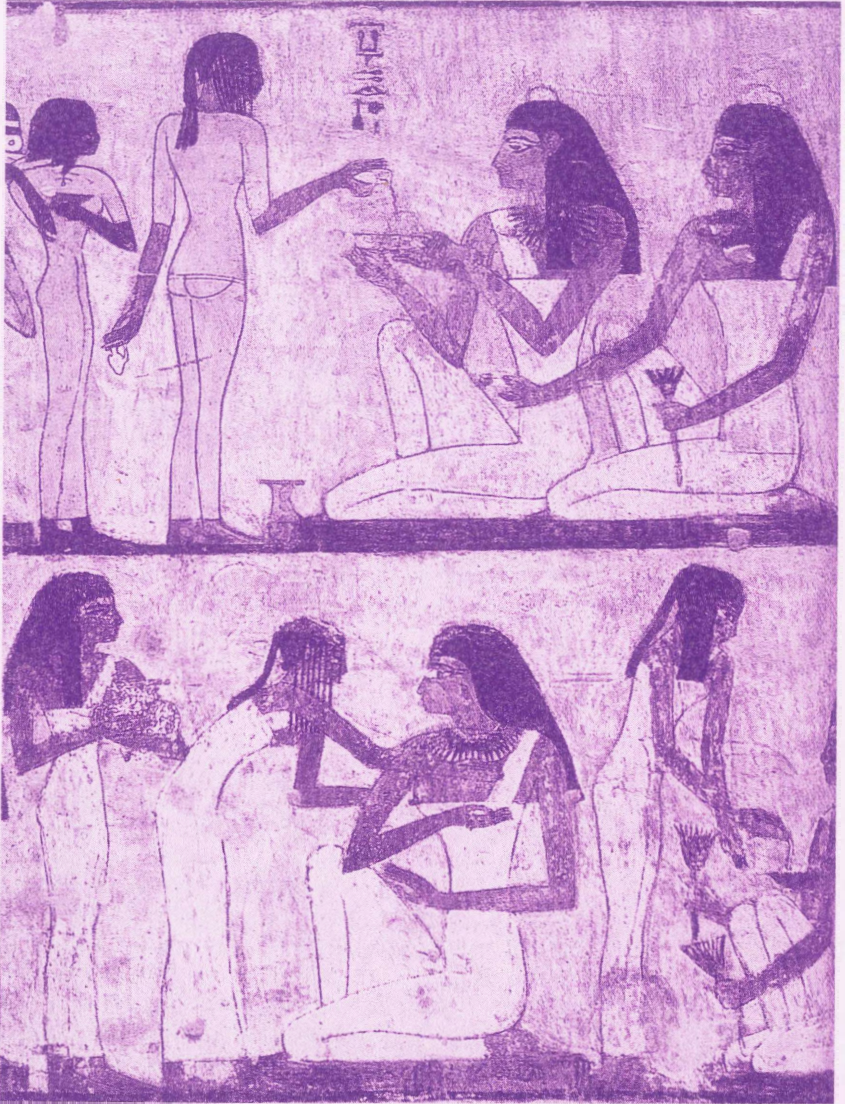

PHOENIX
H
O
E
N
I
X

45,1
1999

EX ORIENTE LUX
LEIDEN 1999

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D.A.M. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. P.M. Goedegebuure, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M.M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Drs. R.G.H. Schenk, Hooge Nieuwstraat 207, 3311 AJ Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
'S-GRAVENHAGE	Mevr. J.M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176b, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
'S-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEUWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, P. Potterstraat 32, 8932 KL Leeuwarden
LEIDEN	Drs. W. Burggraaff, Maredijk 111, 2316 VW Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opendakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Kaiserstraat 8A, 2311 GR Leiden
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	P.S.F. van Keulen, R. Wallenberglaan 122, 3572 WR Utrecht
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	T. Boiy, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Vrouwen en dienaren bij het banket. Graftschildering uit het graf van vizier Rechmire (TT 100) op de Westoever van Thebe. Uit: DAVIES, *The Tomb of Reth-mi-Rē at Thebes.*

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Rond oefentablet (im-šū; 2N-T 207 = UM 55-21-43) in het University of Pennsylvania Museum. Zie bijdrage NIEK VELDHUIS.

INHOUD

Personalia Orientalia	3
Isis of Abraham? Over mormonen en Oudegyptische dodenteksten MARK COENEN EN VEERLE COUCKUYT	7
Een „nieuwe bijbelvertaling” voor de volgende eeuw MARIE-JOSÉ WIJNTJES	21
Leren lezen en schrijven in Nippur	30
Boekennieuws	42

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M.L. FOLMER, C.H.J. DE GEUS, Th.P.J. VAN DEN HOUT, A.A. LOOSE (eindredacteur), W.H. VAN SOLDT en L.M.J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,- per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden Phoenix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Friesland, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phoenix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het dagelijks bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF, voorz. en redactie publ.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. A.A. LOOSE, namens redactie *Phoenix*; Dr. A.C.V.M. BONGENAAR, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ, contact met afdelingen; Dr. D.J.W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma, Mevr. Drs. K. DUISTERMAAT, publicaties. In het Algemeen Bestuur hebben zitting: Prof. dr. A. SCHOORS (Leuven), Dr. K.J.H. VRIEZEN (Utrecht), Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (Voorschoten), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. H.D. SCHNEIDER (Leiden).

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VOORWOORD VAN DE REDACTIE

Dit is het eerste nummer van jaargang 45 van de Phoenix. Het laten verschijnen van het extra dikke dubbelnummer over talen in het Oude Nabije Oosten in de vorige jaargang heeft evenredig veel extra tijd, energie en geld gekost. Dit is de reden waarom Phoenix dit jaar — bij hoge uitzondering — slechts twee maal zal verschijnen. Tegen het eind van dit jaar kunt u het themanummer over de positie van vrouwen in het Oude Nabije Oosten tegemoet zien.

In het volgende jaar — 2000 — zal Phoenix weer in de pas lopen!

Jana Loose

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 19 maart 1998 promoveerde J. ZSENGELLÉR aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift getiteld *Gerizim as Israel. Northern Tradition of the Old Testament and the Early History of the Samaritans*. Promotor was prof. dr. B.E.J.H. Becking. Dit onderzoek richt zich op de vraag naar het ontstaan van de Samaritanen als etnische eenheid en als godsdienstige groepering. In de Samaritaanse religieuze overlevering heeft Zsengellér een aantal thema's aangetroffen die verwijzen naar het noorden, d.w.z. het noordelijk koninkrijk Israël, als het gebied van de herkomst van de Samaritanen. Deze oorsprong van de Samaritanen wordt nader onderzocht in een analyse van de historische en archeologische gegevens over de geschiedenis van het noordelijk gebied vanaf de ondergang van het koninkrijk Israël tot aan de Romeinse tijd. Zsengellér geeft aan hoe in het verloop van deze periode de opkomst van de Samaritanen geleidelijk aan zichtbaar wordt. In de voor-exilische tijd was er nog geen sprake van een aparte Samaritaanse bevolkingsgroep; de bevolking van het gebied van het vroegere noordelijk rijk was toen gemengd door de Assyrische politiek van gedwongen migratie en enkele groepen in die bevolking hingen Assyrische goden aan, terwijl andere de dienst van JHWH volgden. Deze laatsten ontwikkelden zich in de 5e eeuw tot een zelfstandige Jahwistische groep, de Proto-Samaritanen, nadat een poging tot aansluiting bij uit de ballingschap teruggekeerde Judeeërs mislukt was (Ezr.4:1-3). Rond de tempel die inmiddels op de Gerizim gebouwd was zouden zich in de 4e eeuw de Proto-Samaritanen verbonden hebben met enkele uit Jeruzalem afgescheiden priesters. Deze groep wordt door Zsengellér aangeduid als Pre-Samaritanen. Als laatste gebeurtenissen in de onstaansgeschiedenis van de Samaritanen ziet Zsengellér de verwoesting van de tempel en van de stad op de Gerizim en van Sichem door Hyrkanus in 128 en 107 v.Chr. Daarna ontwikkelde zich in Jeruzalem een anti-Samaritaanse houding, en zochten de Samaritanen zelfstandigheid in de Gerizimtheologie en in de Samaritaanse versie van de Pentateuch.

Op 30 maart 1998 promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam JOOST HAZENBOSCH op het proefschrift *The Organization of the Anatolian Cults during the 13th Century BC. An appraisal of the Hittite cult inventories*. Promotor was prof.dr. Th.P.J. van den Hout. In de tweede helft van de 13e eeuw v.C. vond ten tijde van de Hettische koning Tutḫalija IV een grootscheepse reorganisatie van de lokale cultussen plaats. Dit gebeurde op basis van een administratief systeem met verschillende fases en bijbehorende rapportages. In die rapporten werd verslag gedaan van de stand van zaken ter plekke aangaande de toestand van een tempel, de inventaris, het personeel en de uitgevoerde cultus. Al naar gelang werden er zaken veranderd, gerepareerd, vervangen of verder achterwege gelaten. Veel van die verslagen zijn overgebleven en vormen een schat aan informatie over hoe de cultus vanuit die hoofdstad gedirigeerd werd. Ook zijn ze van kunsthistorische interesse, als ze min of meer gedetailleerde beschrijvingen van cultusvoorwerpen geven. Vooral de zogenaamde beeldbeschrijvingen zijn voor onze kennis van de iconografie van onschatbare waarde. Een groot aantal niet eerder behandelde teksten wordt door de auteur in het proefschrift uitgegeven en geordend naar hun plaats binnen dit genre. Begeleidende hoofdstukken bespreken onder andere de geografische spreiding van de reorganisatie en het gehanteerde systeem. Ook blijkt, dat de controle vanuit de

hoofdstad op de plaatselijke cultus op zich niets nieuws was maar ook in eerdere eeuwen een duidelijke zorg van de centrale overheid was. Voor meer informatie hierover zij verwezen naar het artikel „De Hettitische cultusinventarissen” van dr. Hazenbosch in *Phoenix* 43,1 (1997), 37-49.

Op 2 april 1998 aanvaardde dr. L.J. DE VRIES het ambt van hoogleraar bijbelvertalingen aan de Vrije Universiteit van Amsterdam met het uitspreken van een rede getiteld *Bijbelvertalingen en primaire oraliteit*. In zijn rede gaat dr. de Vries in op de aard van primaire oraliteit, een term die tegenwoordig gebruikt wordt voor schriftloze samenlevingen, en op de verhouding tussen primaire oraliteit en Bijbelvertaling, orale genres en vertaalde teksten. Dr. de Vries is de opvolger van prof. dr. J. de Waard.

Op 23 april 1998 aanvaardde dr. I.E. ZWIEP met het uitspreken van een openbare rede het ambt van hoogleraar in de Hebreeuwse, Aramese en Syrische talen en culturen aan de Universiteit van Amsterdam. Haar rede was getiteld *Op zoek naar een verloren tijd. Bonafoux Bonfil Astrucs 'Troost der Filosofie'*. Mevrouw dr. Zwiep volgt prof. dr. N.A. van Uchelen op.

Op 10 november 1998 promoveerde P.J. VAN MIDDEN aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift getiteld *Broederschap en koningschap. Een onderzoek naar de betekenis van Gideon en Abimelek in het boek Richteren*. Promotores waren prof. dr. K.A. Deurloo en prof. dr. E. Talstra. In deze studie gaat Van Midden uit van de vraag hoe in de eindredactie van het boek Richteren uitspraken over het koningschap kunnen voorkomen die elkaar tegenspreken. Enerzijds zijn er passages die positief over het koningschap oordelen (cf. Ri.17:6), anderzijds zijn er teksten die een afwijzing van het koningschap lijken in te houden (Ri.8:23; 9:8-20). Op grond van een syntactische analyse en exegese van Ri.6-9 concludeert Van Midden dat de schijnbare afwijzing van het koningschap door Gideon in 8:23 juist als een hoffelijke aanvaarding geïnterpreteerd moet worden, waarbij de richter belijdt dat de uiteindelijke heerschappij bij JHWH ligt. Ook in de fabel van Jotam (Ri.9:8vv.) wordt niet zozeer het koningschap zelf aan de kaak gesteld als wel de ongeschiktheid van de drager van dat ambt. Van Midden signaleert dat er in de episodes waarin Gideon als echte leider is afgeschilderd (Ri.8) en waarin het koningschap van zijn zoon Abimelek is beschreven (Ri.9) het thema van het verval van de broederschap steeds sterker naar voren komt. Zo zijn Gideon en Abimelek in hun uitoefening van de heerschappij als anti-koningen voorgesteld. Het verval van de broederschap in Israël blijkt het centrale thema van het boek Richteren te zijn, van het gezamenlijk optrekken der stammen in Ri.1 tot de strijd tussen de stammen in Ri.20. De stam Benjamin dreigt het onderspit te delven (Ri.20-21), terwijl de stam Juda het voortouw neemt (Ri.1:2vv.; 20:18). Kennelijk is dit een voorbereiding op de beschrijving van het koningschap van Saul (uit Benjamin; mislukt) en dat van David (uit Juda; voorbeeldig). In het slotdeel van het proefschrift wordt de uitgelegde (geëxegetiseerde) en in componenten uiteengelegde Gideon-Abimelek cyclus weer samengesteld en als een verhaal voor kinderen herverteld.

Op 16 december 1998 promoveerde Herbert VERRETH aan de Katholieke Universiteit Leuven op een proefschrift getiteld *Historical topography of the northern Sinai from the 7th century BC till the 7th century AD. A guide to the sources*. Promotor was prof. dr. Willy Clarysse. Het noorden van de Sinai, het gebied langs de Middellandse Zee tussen het huidige Suez Kanaal en de Israelische grens, is een onherbergzame streek waar brakke waterplassen en hoge zandduinen elkaar afwisselen en elke doortocht of bewoning ten zeerste bemoeilijken. Vóór de eerste eeuw v.C. waren er dan ook slechts weinige permanente nederzettingen in deze regio, die vaak als een soort *no-man's-land* gold tussen Egypte en Syrië. De geologische omstandigheden verbeterden klaarblijkelijk in de Vroegromeinse tijd en talrijke dorpen en steden ontstonden, die vooral in de Byzantijnse tijd een grote bloei kenden. Na de Arabische inval van de zevende eeuw n.C. verminderde de bewoning weer drastisch en kent met vooral rustplaatsen voor reizigers en slechts enkele grote nederzettingen. In het kader van deze studie wordt voor elke plaats die in de bronnen vermeld wordt sinds de Assyrische inval in Egypte van 673 v.C. een volledige bespreking geboden van alle geschreven en archeologische bronnen. Terwijl de regio vaak bestudeerd werd in het kader van Bijbelonderzoek over de route van de joodse Exodus, is dit de eerste keer dat een systematische inventaris gemaakt wordt van alle toponiemen in de regio en dat de Griekse, Latijnse, Egyptische en Oosterse teksten, de epigrafische en papyrologische documenten, gevonden in de regio zelf, en het archeologische materiaal toegankelijk gemaakt wordt voor onderzoekers van alle mogelijke disciplines, die geïnteresseerd zijn in de streek.

Op 17 december 1998 promoveerde S. PAAS aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift getiteld *Schepping en oordeel. Een onderzoek naar scheppingsvoorstellingen bij enkele profeten uit de achtste eeuw voor Christus*. Promotores waren prof. dr. B.E.J.H. Becking en dr. M. Dijkstra. Paas constateert dat G. von Rad en C. Westermann in hun studies over schepping en scheppingsgeloof in Oud-Israël voornamelijk van teksten uit Deutero-Jesaja en uit Genesis 1-11 zijn uitgegaan, waarbij de eerste concludeerde dat het spreken over de schepping in het Oude Testament diende om de heilsgeschiedenis te onderbouwen en de tweede in deze scheppingsvoorstellingen een lofprijs aan de Schepper zag. Volgens de oudtestamenticus H.H. Schmid zou het spreken over de schepping een centrale theologische betekenis gehad hebben, n.l. dat in de schepping de wereldorde gefundeerd is. Paas richt zijn onderzoek op de profetische werken uit de 8e eeuw met de vraag of het spreken over Schepper en schepping in deze vroege geschriften nieuwe inzichten kan leveren over de aard, de herkomst en de thema's van de Oudisraëlitische scheppingstradities en over de relatie tussen scheppingsgeloof en geschiedbeschuwing. Uit de exegese van scheppings teksten in de boeken Amos, Hosea en Jesaja blijkt dat in elk van deze drie profetische geschriften de verhouding tussen schepping en geschiedenis op een eigen wijze uitgewerkt is. Het scheppingsdenken in het boek Amos brengt een dubbelzijdig beeld van JHWH's scheppingsdaden naar voren: enerzijds vormen de scheppingsuitspraken een basis van heilsverwachting, anderzijds schilderen zij het onheil dat JHWH aangericht heeft en zal aanrichten over Zijn volk wegens hun ongerechtigheden. In Hosea's scheppingsuitspraken wordt naar voren gebracht dat Israël JHWH's schepping is en wordt het volk geconfronteerd met het eigen, trouweloze gedrag. Bij Jesaja is een begin van een verbinding tussen scheppingsgeloof en heilsgeloof (zoals later bij

Deutero-Jesaja) waarneembaar, waarbij JHWH's koningschap en de oproep tot vertrouwen en geloof de belangrijkste thema's zijn.

Op 28 januari 1999 aanvaardde dr. J. FRISHMAN het ambt van hoogleraar in de geschiedenis en literatuur van het rabbijnse jodendom aan de Katholieke Universiteit Utrecht met het uitspreken van een rede getiteld *Wat heeft het christendom van het jodendom overgenomen? De geschiedschrijving van het rabbijnse jodendom*. In haar rede gaat dr. Frishman in op de visie van de joodse historicus A. Geiger (1810-1874) op de studie van het jodendom.

Symposium over Panopolis (16-18 december 1998)

De sectie Egyptologie en Koptologie van de vakgroep Talen Culturen van het Nabije Oosten van de Rijksuniversiteit Leiden heeft samen met het Papyrologisch Instituut en de vakgroep Oude Geschiedenis een driedaags symposium georganiseerd over de oude stad Panopolis (het huidige Achmîm in Opper-Egypte). Panopolis was gedurende bijna duizend jaar (330 v.C. - 640 n.C.) een van de meest levendige culturele en religieuze centra van Grieks-Romeins Egypte. De meer dan 70 deelnemers bestonden uit egyptologen, demotisten, papyrologen, classici, historici, koptologen en archeologen. Tijdens de lezingen en de discussies passeerde een breed scala aan onderwerpen zoals bijvoorbeeld het voortleven van traditionele Egyptische funeraire gebruiken, en aan personages zoals een gouverneur uit de 3e eeuw n.C., die bekneld zat tussen de rijksoverheid en de lokale elite van Panopolis, en de controversiële monnik Shenoete uit 4e-5e eeuw v.C.

Een van de steeds terugkerende thema's van het symposium was ongetwijfeld dat van het overleven en het veranderen van religieuze (heidense vs. christelijke) en culturele (faraonische vs. hellenistische) verschijnselen. Hoewel de werking van het proces van transformatie en aanpassing in veel opzichten (nog) niet te volgen is, werd tijdens dit symposium de oude opvatting over botsingen tussen culturen en religies grotendeels weerlegd: het proces van verandering moet veel natuurlijk en rustiger verlopen zijn.

De handelingen (*Proceedings*) van het symposium zullen in 2000 verschijnen in de serie *Papyrologica Lugduno-Batavia* bij uitgeverij Brill.

In memoriam drs. G.H. de Knegt

Op 27 december 1998 is op 74-jarige leeftijd overleden drs. G.H. DE KNEGT. In het verenigingsjaar 1992-1993 trad hij op als penningmeester van ons genootschap. Na zijn vervroegde uittreding uit het arbeidsproces werd hij tijdens een vakantiereis naar Egypte gegrepen door de Oudegyptische beschaving en haar materiële cultuur. Vanaf die tijd stelde hij zich de gigantische taak om alle Egyptische collecties in Europa, vooral de kleinere en onbekende, zo volledig mogelijk te documenteren. Voor een groot deel is hij daarin geslaagd. De vrucht van deze inspanning, een enorme hoeveelheid gegevens, foto's van voorwerpen, museumgidsen en catalogi, heeft hij nagelaten aan het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden dat voor de gidsen en catalogi een speciale openbare ruimte in de bibliotheek ter beschikking zal stellen.

ISIS OF ABRAHAM?
OVER MORMONEN EN OUDEGYPTISCHE DODENTEKSTEN.

MARC COENEN
VEERLE COUCKUYT

Egyptische papyri hebben vaak een lange weg afgelegd tussen de plaats waar ze zijn gemaakt en hun huidige bewaarplaats. Avonturiers sleepten een hele voorraad objecten en papyrusrollen vanuit Egypte naar Europa. Vooral in de negentiende eeuw bloeide de handel in zulke exotische 'oudheden'. Op die manier kregen trotse verzamelaars de kans hun collecties aan te vullen. Ook Joseph Smith, de stichter en leider van de Kerk van de Heiligen der Laatste Dagen — beter bekend als de mormoonse kerk — kon zich een aantal Egyptische papyri toe-eigenen. Eén van de teksten op de papyri zou door niemand minder dan de aartsvader Abraham geschreven zijn en het relaas van zijn tocht uit Ur naar Egypte bevatten. Joseph Smith vertaalde het zogenaamde *Boek van Abraham* om zo de woorden van de aartsvader aan zijn volgelingen kenbaar te maken. Later kreeg het boek een plaats in de canon van de mormoonse literatuur. Op het einde van de jaren zestig werden de zogeheten papyri Joseph Smith herontdekt. De heel eigenzinnige manier waarop deze tekst 'vertaald' werd, zorgde wel even voor opschudding, want de papyri bevatten eigenlijk een *Document van het Ademen gemaakt door Isis*.

Vanaf de Zeventiende Dynastie (1650-1558 v.Chr.) was het in het oude Egypte de gewoonte om op papyrusrollen geschreven dodenteksten mee te geven aan een overledene om hem in het hiernamaals te introduceren en te beschermen. Van dergelijke funeraire papyri zijn meerdere soorten bekend. De *Documenten van het Ademen* vormen slechts één type. Deze teksten werden vanaf de derde eeuw voor Christus in de omgeving van Thebe gebruikt en begonnen zo het bekendere *Dodenboek* te verdringen. De Egyptenaren onderscheidden drie groepen *Documenten van het Ademen*. Het *Eerste Document van het Ademen* is een herbewerking van hoofdstuk 18 uit het *Dodenboek* en bevat de spreuk van de krans van de rechtvaardiging. Deze spreuk was bedoeld om de overledene te laten triomferen over zijn vijanden voor de rechtbanken in het hiernamaals. Het *Tweede Document van het Ademen* is gebaseerd op spreuk 601 van de *Piramideteksten*. In dit type dodentekst vindt men stevast een namenlitanie waarbij de naam van de overledene in verband wordt gebracht met die van de belangrijkste

Egyptische goden. Op die manier moet de naam van de dode, net als die van de goden, eeuwig voortleven. Het derde type heet het *Document van het Ademen gemaakt door Isis* en is een herbewerking van hoofdstuk 125 van het *Dodenboek*. Deze teksten vallen op door hun luxueuze uitvoering. De tekst wordt vaak omsloten door fraaie vignetten. Het openingsvignet toont gewoonlijk de overledene in aanbidding voor de dodengod Osiris. Soortgelijke vignetten deden vanaf 1500 voor Christus dienst als openingsvignet van het *Dodenboek*. Een veelvoorkomende scène voor het slotvignet is de psychostasie, het wegen van het hart van de gestorvene.

Het *Document van het Ademen gemaakt door Isis* op enkele van de papyri Joseph Smith (p. Joseph Smith I, X en XI) is slechts één van de negenentwintig bewaarde exemplaren van dit type tekst, zij het een vrij uniek exemplaar vanwege zijn openingsvignet. Vier exemplaren bevinden zich in Nederland. Eén ervan, de papyrus Denon, vormt het topstuk van de kleine collectie Egyptische oudheden in het Museum Meermanno-Westree-nianum in Den Haag. De andere drie worden in Leiden in het Rijksmuseum van Oudheden bewaard.

Joseph Smith, de stichter van de mormoonse kerk.

Om te begrijpen hoe Joseph Smith erin geslaagd is van dit *Document van het Ademen* een *Boek van Abraham* te maken, moeten we even uitweiden over het leven van deze profeet.

Joseph Smith werd in 1805 in Sharon in de Amerikaanse staat Vermont geboren. Hij groeide op in een ‘religieus’ sterk geladen sfeer. Enerzijds heerste er een apocalyptisch gevoel dat samen met de vele immigranten vanuit Europa was overgewaaid. Allerlei profetieën over het nakende einde van de wereld deden de ronde. In het achttiende-eeuwse Europa hadden deze een goede voedingsbodem gevonden in schokkende gebeurtenissen als de verwoesting van Lissabon door een aardshok of de verwarring die de Franse Revolutie had veroorzaakt. Bovendien werd Joseph Smith al op vrij jonge leeftijd geconfronteerd met verregaande religieuze onenigheid tussen verschillende christelijke stromingen.

Toen Joseph veertien werd, verhuisde het gezin naar Manchester in de staat New York. In deze nieuwe woonplaats kreeg hij te maken met hoog-oplopende spanningen tussen methodisten, presbyterianen en baptisten. De jonge Joseph was getuige van de vele meningsverschillen over het ware geloof en voelde zich, in tegenstelling tot de andere leden van het gezin, tot het methodisme aangetrokken. Om zijn verwarring te overwinnen, besloot hij in het voorjaar van 1820 zich in een bos terug te trekken en aan God

zelf raad te vragen. Daar kreeg hij zijn eerste visioen. God de Vader en zijn Zoon Christus waarschuwden hem zich niet bij één van de sekten aan te sluiten omdat ze alle even leugenachtig waren. Later kreeg hij andere visioenen waarin de engel Moroni hem zijn religieuze opdracht duidelijk maakte. Joseph Smith zou de zware taak op zich nemen, de kerk naar het model van de eerste christelijke gemeentes te herstellen.

Op 6 april 1830 stichtte Joseph Smith de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen. Hij had toen pas het *Boek van Mormon* gepubliceerd, waarin Gods werken onder de bewoners van Amerika tot in 421 uitvoerig worden beschreven. Het verhaal speelt zich af onder de ‘voorvaders van de Amerikaanse Indianen, die honderden jaren voor Christus vanuit Israël naar de Nieuwe Wereld geëmigreerd waren.’

Joseph Smith had het *Boek van Mormon* vanuit een ‘hervormd Egyptisch’ vertaald, nadat de engel Moroni hem in een visioen had verteld over een tekst op gouden platen en twee stenen gevat in zilveren bogen, de Oerim en Toemim. Deze zouden de sleutel ter ontcijfering van de tekst bevatten. De gouden platen waren in 421 door Moroni begraven en Moroni’s vader Mormon was één van de laatste profeten die de platen had beschreven. Het was niet de bedoeling dat Joseph Smith bij deze openbaring in september 1823 meteen de platen zou opgraven, maar hij kon zijn nieuwsgierigheid niet bedwingen. De engel Moroni moest opnieuw verschijnen om duidelijke afspraken te maken. Voortaan zou Joseph elk jaar in september een visioen krijgen waarin Moroni hem zou inlichten over de opdracht die de jonge profeet moest vervullen. Pas in 1827 overhandigde Moroni de platen en kon Joseph Smith aan zijn vertaling beginnen. In maart 1830 publiceerde hij het *Boek van Mormon* en een maand later begon de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen aan haar bewogen geschiedenis.

Het leven van de eerste mormonen was verre van gemakkelijk. De vooroordelen en onverdraagzaamheid jegens hen namen zulke proporties aan, dat Joseph Smith zich gedwongen voelde uit te wijken. Zo kwam hij in 1837 met zijn volgelingen in Illinois aan, waar zij de stad Nauvoo stichtten. Ook in deze nieuwe omgeving kreeg de mormoonse kerk heel wat tegenstand te verwerken. De verstandhouding met niet-mormonen kreeg er een ferme deuk bij toen Joseph Smith zich kandidaat stelde voor de presidentsverkiezingen. Ter bescherming van zijn volgelingen besloot hij Nauvoo onder zijn gezag te plaatsen. De toestand verergerde nog toen in het dagblad *The Nauvoo Expositor* felle kritiek verscheen op de profeet. In zijn woede liet Smith het kantoor van de krant vernielen. Daarop werd hij gearresteerd en in Carthage in Illinois opgesloten. Het incident deed de gemoeiden allesminst

bedaren en op 27 juni 1844 bestormde een opgehitste menigte de gevangenis. Ze sleurde Joseph Smith naar buiten en lynchte hem voor de gevangenispoort. Daarmee was de woede niet bekoeld, want hierop volgde een ware klopjacht op de mormonen. In korte tijd waren twintigduizend mormonen uit Nauvoo verdreven. Ze verhuisden naar veiliger oorden en in 1847 konden ze de stad Salt Lake City stichten. Tot op heden is deze stad een bolwerk van de mormoonse kerk gebleven.

Joseph Smith en de vertaling van Oudegyptische teksten.

Volgens Joseph Smith's leer moest een profeet in staat zijn alle oude geschriften probleemloos te vertalen. Hij vertaalde verschillende teksten, die samen met de Bijbel als geloofsbasis dienden voor de mormoonse gelovigen. Met de publicatie, in 1830, van het *Boek van Mormon* deed hij zijn reputatie van profeet dus alle eer aan. Tenminste, zolang niemand zich vragen stelde over de kwaliteit van de vertaling. Dat was ook niet zo eenvoudig want de gouden platen zijn spoorloos verdwenen. De profeet moest ze immers na de vertaling aan Moroni teruggeven. Gelukkig zijn van een aantal passages van de tekst op de platen afdrucken bewaard, zodat het toch mogelijk is de vertaling met het oorspronkelijke schrift te vergelijken. Niemand is er tot nu toe in geslaagd ook maar één schriftteken te herkennen. Blijkbaar is het 'hervormd' Egyptisch in speciaal voor deze tekst ontworpen schrifttekens opgesteld. Joseph Smith slaagde er wel in onder zijn volgelingen een geloofwaardige indruk te wekken. Zijn werkwijze werd niet ter discussie gesteld. Toch was er in die tijd al enige kritiek gekomen op de theologische inhoud van het *Boek van Mormon*.

Ook het *Boek van Abraham* is een 'vertaling' van een Egyptische tekst. In de proloog (van de Nederlandstalige versie van het boek) lezen we immers:

„Het boek van Abraham, door Joseph Smith van de papyrus vertaald. Een vertaling van enkele oude manuscripten uit de catacomben van Egypte, die in ons bezit zijn gekomen — de geschriften van Abraham, het Boek van Abraham genoemd, door hem eigenhandig op papyrus geschreven, toen hij in Egypte was”

In 1835 konden een aantal volgelingen van Joseph Smith enkele Egyptische papyrusrollen kopen van M. Chandler, een man die overall rondtrok met zijn 'rariteiten'. De papyri kwamen uit de nalatenschap van de avonturier A. Lebolo, die ze had ontdekt tijdens opgravingen op de Thebaanse westoever. Enkele volgelingen besloten de oude papyrusrollen aan hun profeet te schenken. Joseph Smith greep dadelijk de kans om zijn kennis

van oude geschriften opnieuw te bewijzen en tegelijk de kritiek op zijn vorige boek in de kiem te smoren. Zodra de papyri in zijn bezit waren, werden opzienbarende ontdekkingen gedaan. Eén van de papyri bleek het *Boek van Abraham* te bevatten en een andere het *Boek van Jozef*. Hij begon meteen aan de vertaling van het *Boek van Abraham* en als om zijn deskundigheid aan te tonen, werkte hij tegelijkertijd aan een *Grammar and alphabet of the Egyptian language*, die helaas heel veel onzin bevat.

Het *Boek van Abraham* bevat een uitgebreide versie van het bijbelse Genesisverhaal met levendige informatie over Abrahams tocht uit Ur naar Egypte. Verder bevat het uitweidingen over astronomie en de schepping van de aarde en zijn er enkele fundamentele mormoonse principes over het priesterschap en de goddelijke natuur in verwerkt. Eigenlijk moest het boek vooral dienen om een aantal punten van de leer die niet door alle volgelingen kritikeloos aanvaard werden, de nodige autoriteit te verlenen. Het werd opgenomen in de *Pearl of Great Price*, een verzameling geschriften van de hand van de profeet die in 1880 officieel werden gecanoniseerd. De papyri waren toen al een tijdje zoek. Men veronderstelde dat ze in het bezit waren van de weduwe van Joseph Smith, die na de dood van haar echtgenoot geweigerd had de nieuwe leider Brigham Young te erkennen. Zij was immers van mening dat die eer haar zoon toekwam. Daarop volgde een versplintering van de mormoonse kerk.

De herontdekte papyri.

Nadat de oorspronkelijke mormoonse geloofsgemeenschap in verschillende groepen was uiteengevallen, bleef men lange tijd het spoor van de papyri bijster. Men vermoedde dat ze in de grote brand in Chicago van 1871 gebleven waren. In 1966 doken echter elf fragmenten van de papyri op in het Metropolitan Museum of Art in New York. De mormoonse kerk kreeg haar bezit terug en zij gaf de fragmenten onmiddellijk vrij voor wetenschappelijk onderzoek. Vrij snel werd de knoop doorgehakt. Nergens was er enig verband te vinden tussen het fameuze *Boek van Abraham* en de inhoud van de papyrus. Joseph Smith's inspiratiebron bleek een *Document van het Ademen gemaakt door Isis* te zijn.

Bij de identificatie van de papyri Joseph Smith, heeft één vignet op één van de papyri een belangrijke rol gespeeld. Zo'n vignet beeldt gewoonlijk een tafereel uit dat te maken heeft met het leven na de dood. Het vignet uit het originele manuscript was sterk beschadigd, maar Joseph Smith nam de tekening toch op in het *Boek van Abraham*, zij het met enkele retouches (afb. 1).

ABRAHAM 1
EEN FACSIMILE
UIT HET BOEK VAN ABRAHAM
No. 1

Verklaring van bovenstaande houtsnede.

Fig. 1: de Engel des Heren. Fig. 2: Abraham op een altaar gebonden. Fig. 3: de afgodspriester van Elkenah die Abraham wil offeren. Fig. 4: het offeraltaar van de afgodspriesters dat voor de goden van Elkenah, Libnah, Mamakrah, Korasj en Farao staat. Fig. 5: de afgod van Elkenah. Fig. 6: de afgod van Libnah. Fig. 7: de afgod van Mamakrah. Fig. 8: de afgod van Korasj. Fig. 9: de afgod van Farao. Fig. 10: Abraham in Egypte. Fig. 11: getekend om de hemelzuilen voor te stellen, zoals die door de Egyptenaren begrepen werden. Fig. 12: *rakijang*, dat uitspansel betekent, ofwel het firmament boven ons hoofd, maar in dit geval, met betrekking tot dit onderwerp, bedoelden de Egyptenaren er *sjama* mee, hoog zijn, of de hemelen, wat overeenkomt met het Hebreeuwse woord *sjamajim*.

Fig. 1 — Facsimile één uit het Boek van Abraham.

In zijn tekst bij de tekening heeft Smith het over Abraham die in een lastig parket is verzeild. Hij ligt immers op een altaar om geofferd te worden door een afgodendienaar, maar de tussenkomst van een engel verhindert dit. Het lijkt geen twijfel dat de tekening in het *Boek van Abraham* gebaseerd is op het sterk beschadigde vignet van de papyrus Joseph Smith I. De ‘priester’ links werd wel vervolledigd door er een hoofd bij te tekenen. Ook het bovenlijf van de liggende figuur en de kop van een vogel rechts zijn toevoegsels. Op het originele vignet zijn sporen van een kunstbaard terug te vinden. Dit doet vermoeden dat waar men de vogelkop ziet, oorspronkelijk een mensenhoofd stond. Deze vogel met mensenhoofd stelt de *ba* van de overledene voor, de verpersoonlijking van de individualiteit van de gestorvene. De reconstructie van het middenstuk is iets moeilijker. De figuur op de linkbaar houdt zijn rechterhand voor het gelaat en met de helemaal verdwenen linkerhand, zou hij zijn fallus moeten vasthouden. Dit is niet het geval in de tekening uit het *Boek van Abraham*. Wat Joseph Smith reconstrueert als de linkerhand van Abraham is het uiteinde van een vleugel. Boven de fallus zweeft dus een vogel. Bij de mummie staat een god met de kop van een jakhals, die in de vertekening van Joseph Smith een priester wordt met een mes in zijn hand. Dit mes kwam op het origineel zeker niet voor. Het lijkt trouwens verdacht veel op een negentiende-eeuws broodmes. Een kenner van de Oudegyptische cultuur had wel een geloofwaardiger attribuut kunnen bedenken. Eigenaardig is ook dat de leeuwvormige linkbaar een driehoekige staartpluim heeft, die doet denken aan de duivel. In het oorspronkelijke vignet was het uiteinde gewoon afgerond.

Op het vignet is eigenlijk de wederopstanding van de dodengod Osiris en de verwekking van Horus te zien. De verwekking van Horus is een bekende scène uit de Osirismysteriën, hoewel het heel ongebruikelijk was deze scène op een dodenpapyrus af te beelden. Dit maakt het manuscript vrij uniek. Verder zien we Anubis met de kop van een jakhals, de god belast met de mummificatie. Hij moet zorgdragen voor het stoffelijk overschot van Osiris. De vogel boven de fallus van Osiris symboliseert de godin Isis, de echtgenote van Osiris. In de gedaante van een vogel zet zij zich op de fallus van Osiris neer. Op die manier wordt hun zoon Horus verwekt, die later de moord op zijn vader moet wreken. Horus is overigens ook op het vignet afgebeeld, in de gedaante van een krokodil links in het water. De Osirismythe wil immers dat hij in die gedaante zijn moeder Isis helpt zoeken naar de door Seth verspreide lichaamsdelen van zijn vader.

Met deze interpretatie zijn we mijlenver verwijderd van het offer van Abraham. Het vignet hoort thuis in de welbekende dodenliteratuur van de Egyptenaren. Na de dood streeft de overledene immers de gelijkstelling

met Osiris na om op die manier deelachtig te worden aan de eeuwige cyclus van leven en dood zoals Osiris die beleeft. De dodengod op het vignet staat dus symbool voor Osiris met wie de eigenaar van de papyrus zich wenst te identificeren.

Joseph Smith heeft ook het slotvignet van hetzelfde *Document van het Ademen* in het *Boek van Abraham* overgenomen (afb. 2). Dit weten we doordat we in de hiërogliefische tekst onder de tekening dezelfde naam terugvinden als in de tekst rechts van het openingsvignet. Het is de naam van de eigenaar van de papyrus, een zekere Horos. Het originele vignet is zoek zodat we alleen maar beschikken over dit facsimile van middelmatige kwaliteit. De interpretatie van Joseph Smith is ook hier nogal uit de lucht gegrepen. Volgens hem toont het vignet Abraham, gezeten op de troon van de farao die uit hoffelijkheid zijn zitplaats aan zijn gast heeft afgestaan. Getooid met de kroon die het priesterschap voorstelt en met de scepter van recht en oordeel in zijn hand, onderhoudt Abraham de koning over de beginselen van de astronomie.

Joseph Smith slaat hier weer de plank mis. De figuur die Abraham zou voorstellen (figuur 1 van het facsimile) blijkt de dodengod Osiris te zijn met de *atef*-kroon op het hoofd en kromstaf en vlegel in de handen. Figuur 2 stelt de godin Isis voor met koehorens en zonneschijf op het hoofd. Wat volgens Joseph Smith 'Abraham in Egypte' betekent (figuur 3), is eigenlijk niets meer dan een offertafel met een *nemset*-plengvaas en een lotusbloem. De veer op het hoofd van figuur 4 laat ons toe haar te identificeren als Maät, de godin van de waarheid. Maät houdt de overledene (figuur 5) bij de hand. Tenslotte zien we ook nog de god Anubis (figuur 6), die zijn armen beschermend achter de dode uitstrekt. In plaats van Abraham die over astronomie zit te keuvelen met de farao, is hier de introductie van de overledene aan Osiris te zien. Dit thema komt in haast alle dodenteksten van dit type voor.

Wat de tekst betreft, volstaat één voorbeeld wellicht om duidelijk te maken hoe Joseph Smith met de Oudegyptische tekst omsprong bij zijn vertaling. In de papyrus Joseph Smith XI staat in regel één het aanwijzend voornaamwoord 'dit' in hiëratische tekens. 'Dit' komt, in de vertaling van de profeet overeen met vers 11 van het *Boek van Abraham*, dat in de Nederlandstalige versie als volgt luidt:

„Deze priester nu had op één maal op dit altaar drie maagden geofferd, die de dochters waren van Onitah, iemand van koninklijke afstamming, rechtstreeks van de lendenen van Cham. Deze maagden werden wegens hun deugd geofferd; zij wilden zich niet nederbuigen om goden van hout of steen te aanbidden; daarom werden zij op dit altaar gedood, en het werd op de wijze der Egyptenaren gedaan.”

ABRAHAM 5
EEN FACSIMILE
UIT HET BOEK VAN ABRAHAM

No. 3

Verklaring van bovenstaande houtsede.

Fig. 1: Abraham, die door de hoffelijkheid van koning Farao op diens troon zit, met een kroon op zijn hoofd die het priesterschap voorsteld, als zinnebeeld van de grote presiderende raad in de hemel, met de scepter van recht en oordeel in zijn hand.

Fig. 2: koning Farao, wiens naam in de schrifttekens boven zijn hoofd is vermeld.

Fig. 3: betekent Abraham in Egypte — heeft betrekking op Abraham. Zie het negende nummer van *Times and Seasons*. (Zie eveneens facsimile No. 1 van dit boek.)

Fig. 4: prins* van Farao, koning van Egypte, wat boven zijn hand geschreven is.

Fig. 5: Sjoelem, een van de voornaamste dienaren van de koning, wat aangegeven wordt door de schrifttekens boven zijn hand.

Fig. 6: Olimhah, een slaaf die aan de prins behoort.

Abraham spreekt aan het hof van de koning over de beginselen van de astronomie.

* Onduidelijk in het Engels, kan ook 'priester' betekenen.

Fig. 2 — Facsimile drie uit het Boek van Abraham.

Voor de mormonen had de herontdekking van de papyri tot ernstige twijfel kunnen leiden en ongetwijfeld zullen enkelen zich wel geërgerd hebben aan de kritiek op het *Boek van Abraham*. De controverse rond dit boek werpt tenslotte ook een schaduw op de vertaling van het *Boek van Mormon*. Mormoonse theologen laten zich echter niet van hun stuk brengen en hebben al meerdere theorieën naar voren geschoven om de kritiek te omzeilen. Zo houden sommigen hardnekkig vol dat de teruggevonden fragmenten niet dezelfde zijn als de originele teksten die Joseph Smith heeft gebruikt. Anderen erkennen de papyri als bron voor het *Boek van Abraham*. De vertaling van Joseph Smith mag, volgens hen, dan niet te letterlijk als een vertaling worden opgevat. De profeet schreef immers neer wat aan hem werd geopenbaard. Zo wordt op geen enkele manier afbreuk gedaan aan de waarde van het boek voor de mormoonse theologie. Tegenstanders van het mormoonse geloof sloven zich uit om deze tegenargumenten systematisch te ontkrachten. Vaak slagen ze daar ook in, maar voor de meeste mormoonse gelovigen leidt dit niet tot een geloofscrisis. Gewoonlijk zijn zij niet eens op de hoogte van de herontdekking van de papyri. Binnen de mormoonse gemeenschap bleef het aandeel van de twijfelaars dus vrij beperkt. De kerk beschouwt het *Boek van Abraham* nog altijd als een belangrijk document.

Recent onderzoek naar de papyri Joseph Smith.

Het *Document van het Ademen gemaakt door Isis* dat aan de basis ligt van het mormoonse *Boek van Abraham* is om verschillende redenen een vrij uniek exemplaar. Niet alleen bevat het een zeldzaam openingsvignet, ook in de hiërogliefische tekst rechts van het openingsvignet vinden we iets opmerkelijks. De tekst naast het vignet bestaat, zoals gewoonlijk, uit een reeks namen en titels die de afstamming van de eigenaar van de papyrus weergeven. Daar staat: „... de profeet van Amon-Re, koning der goden, profeet van Min die zijn vijanden doodt, de profeet van Chonsoe die de lotsbestemming bepaalt... Horos, waar van stem, zoon van de priester van dezelfde rang, de bewaarder van het geheim en godsreiniger Osoroeris, waar van stem... Chibois, welzijnd.” De tekst is dus geschreven voor een zekere Horos, een zoon van Osoroeris en Chibois. Opvallend in de opsomming is de titel ‘profeet van Min die zijn vijanden doodt.’ Een verwijzing naar een priesterschap gewijd aan deze god ‘Min die zijn vijanden doodt’ komt slechts in enkele dodenteksten uit Thebe voor. Om deze god te situeren, moeten we de Thebaanse necropool op de

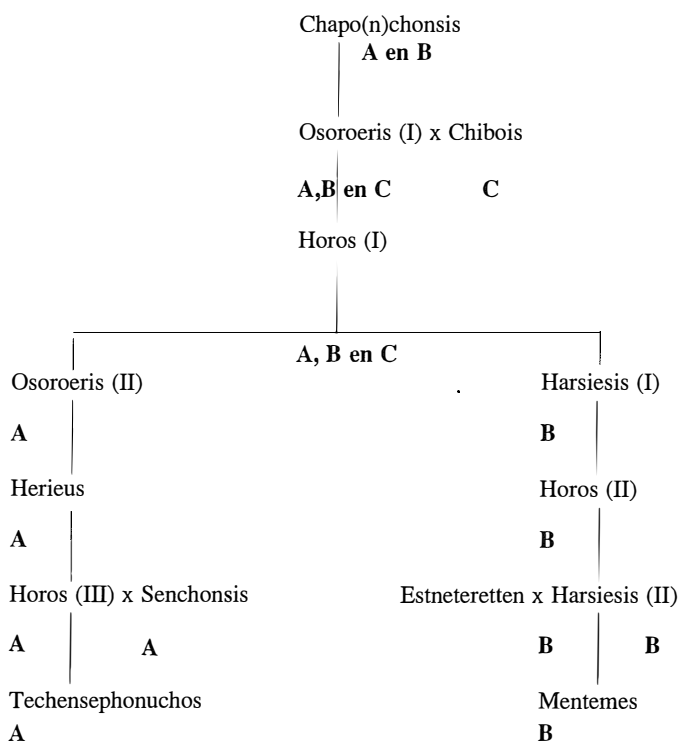
westoever van de Nijl verlaten en ons naar het tempeldomein van de krijgsgod Montoe in het noorden van Karnak begeven. De poort die in het noorden het tempeldomein van de oorlogsgod Montoe afsluit, heet de Bab el-Abd. De bouw van de poort werd begonnen onder Ptolemaios III (rond 230 v.Chr.) Op de poort is deze god als ‘Min die zijn vijanden doodt en Resjef die in het huis van Montoe verblijft’ vermeld in een opsomming van goden die Ptolemaios III liefhebben. Twee afbeeldingen van deze Min bevinden zich tegenover elkaar op het hoogste register in de doorgang van de poort. In de ene scène (aan de buitenkant van de westelijke muur) bindt Ptolemaios III de armen van een knielende vijand op de rug voor de god (afb. 3). De tegenoverstaande scène bevindt zich aan de buitenkant van de oostelijke muur. Hier steekt Ptolemaios III twee vijanden neer in een metalen ketel terwijl ‘Min die zijn vijanden doodt’ staat toe te kijken. Vlak achter de afbeelding van de god staat een boom op een ommuurde heuvel, een heiligdom gewijd aan de dodengod Osiris. Om deze en andere redenen suggereren sommige geleerden dat Min hier symbool staat voor een bijzondere vorm van Horus die de vijanden van zijn vader Osiris vernietigt.

In het recente onderzoek naar de papyrus Joseph Smith I, heeft de titel ‘profeet van Min die zijn vijanden doodt’ een cruciale rol gespeeld.

Fig. 3 — Bab el-Abd: Ptolemaios bindt een vijand de handen op de rug voor ‘Min die zijn vijanden doodt’ (foto: H. Verreth).

Op basis van genealogisch onderzoek is men erin geslaagd de tekst van de papyri Joseph Smith met zekerheid in de eerste helft van de Ptolemaeëntijd (tussen 300 en 150 v.Chr.) te situeren. Daarvoor was het nodig de opsomming van familieleden van verschillende papyri met elkaar te vergelijken. Wanneer men de stambomen in de papyri Tübingen 2016 en 2012 naast elkaar legt, vindt men verschillende takken van dezelfde familie. In alletwee komt de titel ‘profeet van Min die zijn vijanden doodt’ voor bij de naam Osoroeris. De eigenaar van de papyrus Tübingen 2016 is een zekere Techensephonuchos. De papyrus Tübingen 2012 is geschreven voor Mentemes. De stambomen in beide papyri gaan zo ver terug dat de vader van de betovergrootvader van de eigenaar nog wordt vermeld. Wanneer we de naam en titels van deze figuur met elkaar vergelijken, blijken die in beide gevallen naar dezelfde Osoroeris (I), een gemeenschappelijke voorouder, te verwijzen. We hebben te maken met één familie die in de vierde generatie in twee takken is opgesplitst.

A = P. Tübingen 2016 B = P. Tübingen 2012 C = P. Joseph Smith I, X en XI.

Het is vrijwel zeker dat de eigenaar Horos (I) van de papyri Joseph Smith tot dezelfde familie behoort. De namen kloppen in ieder geval, maar dat geeft geen uitsluitel aangezien de namen Osoroeris en Horos in Grieks-Romeins Egypte zeer populair waren. Horos (I) draagt echter ook de titel ‘profeet van Min die zijn vijanden doodt’. Precies door deze uiterst zeldzame titel kan de eigenaar van de papyri Joseph Smith aan dezelfde familie worden toegevoegd. Vier generaties scheiden Techensephonuchos en Mentemes van de papyri in Tübingen dus van Horos (I). Dit betekent dus ongeveer 100 jaar. De dodenpapyrus van Mentemes is een *Dodenboek*. De meest recente exemplaren van het *Dodenboek* stammen uit de eerste eeuw voor Christus. De laatst mogelijke datering voor de dodenpapyrus van Mentemes zou dan ongeveer 30 voor Christus zijn (einde van de Ptolemaeëntijd). Omdat de dodentekst van Horos (I) minstens een eeuw ouder is dan het *Dodenboek* van Mentemes, is het *Document van het Ademen gemaakt door Isis* van de papyri Joseph Smith te dateren in de eerste helft van de tweede eeuw voor Christus.

Deze datering van de papyri Joseph Smith wordt bevestigd door een fragmentarisch beeld dat aan dezelfde familie is toe te schrijven. Van dit beeld (Baltimore Walters Art Gallery 227) is enkel het torso van een mannelijk personage in zwart graniet bewaard gebleven. De armen zijn volledig verdwenen, maar verder is het beeld in goede staat. Op de ruggijler vindt men een hiërogliefische tekst in twee kolommen, die interessante genealogische informatie bevat. De tekst luidt: „De eerbiedwaardige bij zijn stadsgod, de godsvader en profeet van Amon-Re, koning der goden, de profeet van Min die zijn vijanden doodt, de profeet van Chonsoe die de lotsbestemming bepaalt in (Thebe...(Osoroeris zoon van Chapochonsis ...”. De naam van de eigenaar van het beeld is waarschijnlijk in het begin van de tweede kolom van de hiërogliefische tekst vermeld. Op basis van de welbekende namen en titels is de eigenaar te identificeren als de Osoroeris (I) uit de hierboven vermelde stamboom. Dit beeld stelt dan wellicht de vader van de eigenaar van de papyri Joseph Smith voor. Het is niet helemaal uit te sluiten dat de naam van de eigenaar in de onderste, verdwenen helft van de eerste tekstkolom stond. De tweede kolom zou dan enkel de afstamming van de eigenaar aangeven. In dit geval is het beeld van één van de kinderen of kleinkinderen van Osoroeris (I). B.V. Bothmer en H. de Meulenaere, beiden gespecialiseerd in Egyptische beeldhouwkunst uit de Late Tijd, dateren het beeld op basis van stilistische kenmerken rond 200 voor Christus. Deze datering bevestigt dus de datering van de papyri Joseph Smith in de eerste helft van de tweede eeuw voor Christus.

Tot slot.

Het lijkt misschien vreemd dat er bij de publicatie van het *Boek van Abraham* zo weinig kritiek kwam op de vertaling die Joseph Smith voorstelde. Wellicht heeft dit te maken met het feit dat de toen zeer recente ideeën van J.-F. Champollion (1822) nog maar weinig bekendheid genoten. In Amerika waren ze nog helemaal niet doorgedrongen. Bovendien hadden sommige geleerden niet zo'n hoge dunk van Champollion's bevindingen over de Egyptische schriften. De oude tekens konden dus nog even hun raadselachtigheid bewaren. We mogen ook niet vergeten dat de mormoonse kerk in die dagen een nogal gesloten gemeenschap vormde, die weinig openstond voor kritiek of ideeën van anderen. Nochtans had de Franse egyptoloog T. Devéria al in 1856 zijn bedenkingen bij het *Boek van Abraham*. Hij was conservator van de Egyptische afdeling van het Louvre toen hij met de facsimiles van het *Boek van Abraham* in aanraking kwam. Zijn oordeel was duidelijk: Joseph Smith wist niet waarmee hij bezig was. In het onderzoek naar de papyri Joseph Smith werd en wordt dit oordeel telkens weer bevestigd. Dit neemt niet weg dat de mormoonse kerk in deze materie een heel ander standpunt blijft innemen. Voor hen is en blijft het allemaal een kwestie van geloof.

Literatuur.

- K. BAER, The breathing permit of Hôr. A translation of the apparent source of the Book of Abraham, in *Dialogue. A journal of mormon thought* 3/3 (1968), p. 109-134.
- M. COENEN en J. QUAEGBEUR, *De papyrus Denon of het Boek van het Ademen van Isis (Monografieën van het Museum van het Boek 5)*, Leuven 1995.
- M. COENEN, The dating of the papyri Joseph Smith I, X and XI and Min who massacres his enemies, in W. CLARYSSE, H. WILLEMS en A. SCHOORS (ed.), *Egyptian religion. The last thousand years. In memoriam J. Quaegebeur (Orientalia Lovaniensia Analecta)*, Leuven 1998.
- C.M. LARSON, *By his own hand upon papyrus. A new look at the Joseph Smith papyri*, Grand Rapids 1992.
- J.A. LARSON, Joseph Smith and egyptology: an early episode in the history of American speculation about ancient Egypt, 1835-1844, in D.P. Silverman (ed.), *For his ka. Essays offered in memory of Klaus Baer (Studies in Ancient Oriental Civilization 55)*, Chicago 1994, p. 159-178.
- H. NIBLEY, *The message of the Joseph Smith papyri: an Egyptian endowment*, Salt Lake City 1976.
- J. SMITH, Het Boek van Abraham, in *De Parel van Grote Waarde, een keuze uit de openbaringen, vertalingen en geschriften van Joseph Smith* (Nederlandse uitgave), sine loco 19813, p. 35-52.

EEN 'NIEUWE BIJBELVERTALING' VOOR DE VOLGENDE EEUW

MARIE-JOSÉ WIJNTJES

In februari 1993 is door de Katholieke Bijbelstichting (KBS) en door het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) de beslissende stap gezet tot het maken van een nieuwe bijbelvertaling voor het Nederlands taalgebied. Dat houdt in dat ook het Vlaams Bijbelgenootschap en de Vlaamse Bijbelstichting betrokken zijn bij het vertaalproject. Door verschillende kerken en geloofsgemeenschappen werd behoefte gevoeld aan een nieuwe vertaling. Ook de joodse gemeenschap heeft belangstelling voor een nieuwe vertaling van de Tenach. De reeds bestaande vertalingen zijn voor sommigen lastig te begrijpen door archaisch Nederlands (NBG 51), of worden juist als te laag van register ervaren (Groot Nieuws Bijbel). De nieuwe vertaling moet zowel hedendaags Nederlands bevatten als Nederlands dat goed voorleesbaar is en dat in het juiste register is gesteld. De nieuwe vertaling zal idealiter in gebruik zijn tot ver in de volgende eeuw en in zo breed mogelijke kring.

De opzet van het project

Het project is tamelijk breed opgezet. Men moet zich voorstellen dat het in een aantal lagen is opgebouwd. De eerste laag bestaat uit een projectteam waarin vijftien mensen samenwerken aan de vertaling. Er zijn zes oudtestamentici, drie nieuwtestamentici, vier neerlandici en twee vertaalwetenschappers. De tweede laag bestaat uit een coördinatieteam waarin, behalve mensen uit het projectteam, ook leden van de NBG-vertaalstaf zitten. Zij nemen voorlopige beslissingen over betwistbare vertalingen, registreren en inventariseren vertaalproblemen, inventariseren vertaaloplossingen en bewaken de consistentie van de vertaling. Een derde laag is de begeleidingscommissie, die, in samenspraak met alle betrokkenen, cruciale beslissingen neemt en vertaaloplossingen aandraagt. Deze commissie bestaat uit tien personen, die tevens behoren tot de vierde laag van ongeveer vijftig supervisors. De supervisors, en speciaal aangetrokken literatoren, laten in een vergevorderd stadium van het vertalen hun licht schijnen over de tot dan toe verkregen resultaten en reageren daarop. Het project is op deze manier opgezet om acceptatie van de NBV in zo breed mogelijke kring te bewerkstelligen.

De plaats van een brontekstkenner in het project

Ik ben bij het project betrokken als vertaler klassiek Hebreeuws. Mijn werk bestaat tot nu toe uit het vertalen van de boeken 1 en 2 Samuël en 1 Koningen. Ik werk van het begin af aan bij het project. ‘Nou, dan werkt u ook niet hard’, hoor ik u al zeggen. ‘Nee, nee, dat begrijpt u verkeerd’, zou ik antwoorden. Natuurlijk vertalen wij hard door, maar om een beslissing over een vertaling van bijvoorbeeld een woord of een zin te kunnen nemen, doen we onderzoek. Elke beslissing waarover getwist kan worden moeten we verantwoorden in een commentaar. Dat commentaar neemt soms veel meer ruimte in beslag dan de vertaling zelf.

Als ik eenmaal een vertaling heb waarin een x-aantal beslissingen genomen zijn, gaat die naar de vertaalwetenschapper of de neerlandicus met wie ik direct samenwerk in een ‘vertaalkoppel’. De vertaalwetenschapper werkt de vertaling volgens de regels met alle middelen van de Nederlandse taal verder uit. Er ontstaat een nieuwe tekst, waarin de vertaalwetenschapper op zijn/haar beurt een aantal beslissingen heeft genomen. Deze tekst houd ik tegen het licht van het oorspronkelijke Hebreeuws: kan hij zo blijven of moet hij anders, omdat het Hebreeuws het niet toelaat?

Uit een gesprek met mijn vertaalcollega komt vervolgens een verbeterde versie tevoorschijn van wat we tot dan toe hadden gemaakt. Deze versie gaat naar vier collega’s in het projectteam: twee neerlandici en twee oudtestamentici. Zij leveren kritiek en die wordt verwerkt in een nieuwe versie van de vertaling. Deze laatste versie gaat naar de supervisors, die een achtergrond hebben in allerlei kerkgenootschappen en werkzaam zijn in verschillende beroepen. Zij leveren op hun beurt kritiek op de vertaling, en sturen die naar het coördinatieteam. Het coördinatieteam maakt voor de begeleidingscommissie een samenvatting van hun opmerkingen, stelt een lijst op van revisievoorstellen en koppelt, nadat er een bespreking in de begeleidingscommissie is geweest, terug naar het projectteam. Daarna wordt een voorlopige eindtekst vastgesteld. In elke ronde wordt naar een voor verschillende partijen geschikte oplossing van de strijdpunten gezocht.

Voor mij is de eerste fase van het werk, het maken van een werkvertaling, het belangrijkste. In die fase neem ik de meeste beslissingen, schrijf toelichtingen en doe het meeste onderzoek. Eigenlijk staat mijn werk aan het begin van het hele vertaalproces.

Het vertaalwerk

Als vertaler ben ik bezig met de brontekst, met het Hebreeuws van de teksten van de boeken Samuël en Koningen. Dat Hebreeuws is ruim 2500

jaar oud. De interpretatie ervan levert nogal eens problemen op. Dat komt in de eerste plaats omdat wij er niet voldoende van weten. In de tweede plaats omdat een tekst tijdens de overlevering beschadigd kan raken door overschrijffouten en verkeerde interpretaties van op zichzelf goede, maar minder bekende begrippen. Als vertaler heb ik voortdurend te maken met lacunes in mijn eigen kennis en met tekstkritische kwesties waar een oplossing voor moet worden gezocht. Een zekere hoeveelheid onderzoek is dan ook noodzakelijk om tot een bevredigende oplossing van vertaalproblemen te komen. Zo'n oplossing is vaak niet de enig mogelijke, en dus aanvechtbaar.

Wij verantwoorden elke vertaalkeuze in een toelichting. Criteria om tot een oplossing of een vertaalkeuze te komen zijn in volgorde van belangrijkheid: directe context, intertextualiteit binnen het Oude Testament, overeenstemming of juist verschil met andere manuscripten, met versies van de Septuagint, de Vulgaat, de Targum, de Syriacus etc., het oordeel van de rabbijnen (van de Middeleeuwen tot nu toe) en het oordeel van de christelijke hebraïci. Verder worden moderne commentaren en diverse vertalingen (*the New JPS Translation, the New English Bible, Traduction Oecuménique de la Bible, Dios Habla Hoy, Nederlands Bijbelgenootschap 1951, Groot Nieuws Bijbel, Willibrordvertaling 1995, Einheitsübersetzung, Gute Nachricht, Revised English Bible, Luther*) geraadpleegd. Kortom, een beslissing neem je niet alleen. Consistentiekwesties en taalkundige moeilijkheden, grammaticale knopen en andere problemen worden op een intern vakoverleg besproken. Het is samengesteld uit de zeven hebraïci die werkzaam zijn bij het NBG. In dit vakoverleg nemen we samen beslissingen.

Vertaalproblemen; illustraties

Wat volgt is de bespreking van vier vertaalkwesties. Het is slechts een greep uit de vele mogelijk te bespreken gevallen. Deze vertaalkwesties zijn dan ook eerder illustratief voor een achterliggende groep soortgelijke gevallen dan absoluut uniek of nieuw.

De eerste twee paragrafen beschrijven de algemene vertaalkundige behandeling van twee complete semantische velden: dat van het waterlandschap in de verhalen van het Oude Testament en dat van het berg- en woestijnlandschap. De derde paragraaf illustreert in een specifiek geval wat voor afwegingen er allemaal mogelijk zijn om tot deze of gene vertaalbeslissing te komen. De vierde paragraaf bespreekt de vertaling van het woordje 'farao': vertalen we dat als 'de faraο' of als 'Faraο'? In deze laatste paragraaf bespreek ik ook in zo eenvoudig mogelijke bewoordingen enkele taalkundige aspecten die aan dit geval kleven.

Landschap in de teksten: water

In oudere of andere vertalingen is het in het Oude Testament beschreven landschap eigenlijk niet helemaal vertaald zoals het eruit zou moeten zien. In ieder geval zijn de meeste vertalingen te nat. Zij beschrijven rivieren als rivieren, wadi's als rivieren, smalle beekjes en zwakke stroompjes als rivieren of beken en spreken over grazige weiden en sappige graslanden. Ieder die wel eens in het Midden-Oosten is geweest, en bovendien bedenkt dat de klimatologische omstandigheden gedurende een periode van 2500 jaar niet noemenswaard veranderd zijn, weet dat het daar droger is dan in Nederland.

Wel heeft de Middenoosterse mens in de loop der jaren ingegrepen in de natuur. Een milieuramp wordt reeds beschreven aan het begin van het boek 1 Koningen, waar Salomo de ceders van de Libanon laat kappen; dat zal 's winters de nodige aardverschuivingen en modderlawines met zich mee hebben gebracht, en 's zomers kaalslag door brandende zon en door winderosie. Meer recent is het Choela-moeras drooggelegd, een groot moeras met papyrusbegroeiing en de bijbehorende malariamuggen, niet ver van het meer van Tiberias. Van een moeraslandschap in het huidige Israël is niet veel meer te bespeuren. Het land is dus wel groener geweest in vroeger tijden, en daarbij waarschijnlijk ook wat vochtiger, maar heel veel verschil met de huidige tijden is er niet. Kortom, een vertaling van het Oudtestamentische landschap moet geen Hollands landschap oproepen.

Het Nederlands kent een heleboel woorden, uitdrukkingen en begrippen die te maken hebben met nattigheid. Maar voor een aantal verschijnselen die met nat/droog te maken hebben, en zoals ze zich voordoen in het Midden-Oosten, kent het geen woorden. Eén daarvan is het begrip *wadi*. Dat is een bedding, een waterloop die het grootste deel van het jaar droog staat en alleen in de regentijd nat is. De meeste wadi's zijn de hele winter en lente nat, sommige wadi's zijn maar een paar dagen per jaar nat, en sommige zelfs niet vaker dan enkele dagen in jaren. Vertalen met 'rivier' is dus feitelijk onjuist. Een 'rivier' in het Nederlands bevat altijd water en stroomt het hele jaar door. Andere woorden, bijvoorbeeld het woord 'beek', lijden aan hetzelfde euvel. Het is in dit geval het beste het leenwoord 'wadi' in de vertaling toe te laten.

De 'Nieuwe Bijbelvertaling' wordt in het algemeen droger dan andere vertalingen. De nieuwe vertaling omschrijft de specifieke kenmerken van de waterhuishouding in het Midden-Oosten zodanig, dat de lezer in het Nederlands taalgebied daarvan hopelijk een beter beeld krijgt dan tot nu toe mogelijk was.

Landschap in de teksten: bergen en dalen

De meeste vertalingen zijn behalve te nat ook te plat. Het Hollandse landschap is inderdaad schrikbarend plat vergeleken met het grootste deel van het aardoppervlak, en zeker met de gebieden die in het Oude Testament beschreven worden. Eigenlijk wordt er, in de teksten waar ik mee bezig ben, helemaal niet zoveel landschap beschreven; daar is geen speciale aandacht voor. Toch schemert het landschap in de verhalen door, bijvoorbeeld omdat een personage een reis maakt en een berg moet oplopen of een dal moet oversteken; of omdat de dappere soldaten van Jozua vanaf een bergpas de vijand terug het dal injagen, naar beneden, of omdat ze de vijand dwingen over een eng steil randje te springen, hop, een ravijn in. In oudere vertalingen worden werkwoorden als ‘omhoog gaan, stijgen’ en ‘naar beneden gaan, dalen’ dikwijls vervlakt tot ‘gaan’, ‘komen’. In de nieuwe vertaling laten we de personages juist iets vaker omhoog en omlaag lopen dan in andere vertalingen.

In Nederlandse bijbelvertalingen komt het woord ‘steppe’ als vertaling van het Hebreeuwse woord voor ‘woestijn’ nogal eens voor. Een ‘steppe’ is een vlakte die met grassen en kruiden begroeid is, en waar geen landbouw mogelijk is, en *Van Dale* zet er ook nog achter: ‘(m.n. in Rusland en Azië)’. Ik associeer het woord ‘steppe’ dan ook met de landschappen van Mongolië, weids, met een ononderbroken horizon, almaar hetzelfde; een landschap waar je met paarden doorheen moet omdat te voet geen enkel perspectief biedt. Zoiets bestaat helemaal niet in het landschap dat beschreven wordt in de verhalen waar ik mee bezig ben, en het is er vroeger ook nooit geweest. Het woord ‘steppe’ wordt in de nieuwe vertaling vermeden.

Maar wat dan? ‘Woestijn’? Het woord ‘woestijn’ roept bij veel mensen het clichébeeld op van de Sahara, een tamelijk vlakke, hier en daar door zandduinen onderbroken zinderende zandbak. Dat is niet de bedoeling. In de nieuwe vertaling specificeren we naar het uiterlijk van het landschap dat met het Hebreeuwse woord ‘woestijn’ wordt aangeduid, voorzover we daar iets over menen te weten. Zo kan het woord ‘woestijn’ nog steeds gebruikt worden, maar ook een begrip als ‘rotswoestijn’, een omschrijving als ‘met kloven doorsneden hoogvlakte’, een omschrijving naar functie als ‘het niet bebouwde land’ enz.

De nieuwe vertaling wordt rotsachtiger, bergachtiger en heuvelachtiger dan andere vertalingen. De nieuwe vertaling omschrijft de specifieke kenmerken van het landschap zodanig, dat de lezer in het Nederlands taalgebied daarvan hopelijk een beter beeld krijgt dan tot nu toe mogelijk was.

Overwegingen die bij een vertaalkeuze een rol kunnen spelen

De verzen 1 Koningen 8:35-36 staan in de context van een gebed van Salomo. Nadat de tempel is voltooid wijdt Salomo die in met een groot feest, en met een gebed waarin keurig staat opgesomd wat de mens allemaal voor kwaads kan overkomen door zijn eigen zonden. Maar diezelfde mens kan voortaan bidden met zijn gezicht in de richting van de nieuwe, net opgeleverde tempel, en als hij dat doet, zo vraagt Salomo in zijn gebed aan God, ‘luister dan naar hem in de hemel’. Min of meer letterlijk vertaald betekenen de verzen:

‘35 wanneer de hemel dicht is en er geen regen is
ki, zij hebben gezondigd tegen jou
 en zij bidden naar deze plaats
 en zij prijzen jouw naam
 en zij keren terug van hun zonde
ki, jij zult hun antwoorden/ *ki*, jij hebt hen onderdrukt
 36 en jij zult luisteren in de hemel
 en jij zult de zonde van je dienaren en je volk Israël vergeven
ki, jij zult hun de goede weg wijzen waarop zij zullen gaan
 en jij zult regen geven op jouw land, dat je aan jouw volk hebt gegeven als erfdeel.’

In deze vertaling heb ik twee mogelijke betekenissen van 35f naast elkaar gezet: ‘*ki*, jij zult hun antwoorden/ *ki*, jij hebt hen onderdrukt’. Een vertaler moet tussen de twee mogelijkheden kiezen. Hieronder zet ik de argumenten uiteen op grond waarvan een keuze gemaakt kan worden voor ‘*ki*, jij zult hun antwoorden’ of voor ‘*ki*, jij hebt hen onderdrukt’.

Het woordje *ki* is een Hebreeuws partikel, dat van alles kan betekenen, bijvoorbeeld ‘want, omdat, zodat, ja!, immers, toch zeker’. Het kan ook de functie hebben van het bekrachtigen van een volgend woord of een volgende zin. Er staan drie van deze woordjes in de tekst van 1 Koningen 35-36. De parallellie van de twee zinnen ‘*ki*, jij zult hun antwoorden’ en ‘*ki*, jij zult hun de goede weg wijzen’ valt op. In vers 36c is het mogelijk om ‘*ki*, jij zult hun de goede weg wijzen...’ met een imperativus te vertalen en het *ki* als bekrachtigend te beschouwen: ‘Wijst u hun dan...’. Wanneer ik uitga van de parallellie tussen 35f en 36c kan ik ook in vers 35f het *ki* als bekrachtigend beschouwen en vertalen met een imperativus ‘antwoord hun dan!’. Bijkomend argument is: ik hoef geen ingreep in de tekst te doen (zie hieronder bij de tweede mogelijkheid).

Een vertaling met ‘antwoord hun dan!’ is echter niet vanzelfsprekend. De meeste vertalingen volgen hier de Septuagint, de Griekse vertaling van het Oude Testament. De Septuagint interpreteert het woordje dat ik hier

vertaalde met ‘jij zult hun antwoorden’ als ‘jij zult hen onderdrukken’. Dat kan de Septuagint doen, omdat er slechts een minimaal verschil is tussen de twee vormen ‘jij zult hun antwoorden’ en ‘jij zult hen onderdrukken’ in het Hebreeuws. Bovendien is het oudste manuscript dat we over hebben van de Septuagint veel ouder dan het oudste manuscript dat we over hebben van het Oude Testament in het Hebreeuws, en dus zou de Septuagint wel eens dichter bij de waarheid kunnen zitten dan de oudste Hebreeuwse tekst die we over hebben. Bovendien zouden we dan ook 35f als een parallel kunnen zien van 35b. In 35b wordt het woordje *ki* vertaald met ‘omdat’. Parallel daaraan zouden we als vertaalresultaat in 35f krijgen: ‘...omdat u hen (hebt) onderdrukt’, en het ‘onderdrukken’ dus als reden beschouwen voor de terugkeer van het volk naar God.

De meeste vertalingen doen dat laatste: *herziene Willibrordvertaling*: ‘omdat u hen vernedert’; *the New English Bible* ‘when they feel thy punishment’; *Traduction Oecuménique de la Bible* ‘parce que tu l’auras affligé’; *Groot Nieuws Bijbel* ‘omdat u het bent die hen in moeilijkheden heeft gebracht’; *NBG-vertaling 1951* ‘omdat Gij hen vernederd hebt’; *Revised English Bible* ‘when they feel your punishment’ en evenzo *Die Gute Nachricht* en de *Einheitsübersetzung*. De enige die de Septuagint niet volgt is de *the New JPS Translation* met ‘when you answer them’.

De vertaling met ‘when you answer them’ in de *the New JPS Translation* is eigenlijk niet goed te begrijpen. Het volk zou dan terugkeren wanneer God hun antwoord geeft, en dat ligt niet erg voor de hand. Voorlopig hebben wij gekozen voor een vertaling met ‘antwoorden’ zoals de JPS, en een interpretatie van het *ki* als in 36c. Resultaat: ‘antwoord hun dan!’

‘Farao’ of ‘de farao’?

In het Oude Testament komt 274 maal het woord *par’o* (spreek uit: par-oo), ‘Farao/de farao’ voor. Het was een poosje geleden nog de vraag hoe we dat zouden vertalen. Met ‘Farao’, dus als eigennaam of als metonym voor de koning van Egypte (vergelijkbaar met ‘de Porte’ voor de sultan van Turkije of met ‘the White House’ voor de president van de Verenigde Staten). Of met ‘de farao’, een zelfstandig naamwoord dat een titel of een beroep aanduidt, een soortnaam dus (vergelijkbaar met ‘koning’, ‘president’, ‘sultan’, ‘koningin’, ‘prins’).

Taalkundig gezien wordt het woord *par’o* in het Hebreeuws van het Oude Testament als een eigennaam behandeld. Eigennamen krijgen nooit het lidwoord van bepaaldheid. Het woord *par’o* nu komt geen enkele keer voor verbonden met een lidwoord van bepaaldheid. Dat pleit voor een

opvatting als eigenaam of als metonym in bovenbedoelde zin, en dus voor een vertaling met 'Farao'.

In het Oude Testament komt het woord *par'o* zesmaal voor in verbinding met een eigenaam, zoals te verwachten is wanneer het een soortnaam zou zijn: vergelijk met 'koning Salomo', 'koning Saul'. De zes plaatsen zijn: Jeremia 44:30 ('de farao Chofra, de koning van Egypte'), 46:2 ('farao Necho, de koning van Egypte'), en 2 Koningen 23:29,33,34,35 ('farao Necho, de koning van Egypte', en drie maal 'farao Necho'). Dit gebruik van *par'o* gecombineerd met een eigenaam wijst op een zelfstandig naamwoord dat een titel aangeeft, een soortnaam dus. Dat pleit voor een vertaling met '(de) farao'.

Maar: zes van deze gevallen op de in totaal 274 is wel erg weinig. De vraag rijst of al die andere gevallen (268) dan ook vertaald moeten worden met 'de farao', of dat we andersom juist de zes uitzonderingen toch moeten vertalen met 'Farao': 'Farao Necho' etc.

Nu heeft het Egyptische woord *pr-'o* zelf een historische ontwikkeling doorgemaakt en is in betekenis geëvolueerd. Zeer grof gezegd komt het erop neer dat het voor 1300 voor Christus werd gebruikt op een manier vergelijkbaar met 'de Porte', 'het Witte Huis', dus als metonym en eigenaam; en daarna op een manier vergelijkbaar met '(de) koning', dus als zelfstandig naamwoord dat een beroep of een titel aanduidt (bron: *Anchor Bible Dictionary* 1992).

Men denkt dat de oudste teksten in het Oude Testament rond 1200 jaar voor Christus tot stand zijn gekomen (en niet noodzakelijk ook op schrift zijn gesteld). Dus een weerspiegeling in het Hebreeuws van de Egyptische werkelijkheid zou een taalkundige behandeling van het woord als eigenaam vrijwel uitsluiten, als zelfstandig naamwoord echter insluiten. Maar hierboven is duidelijk geworden dat het nu juist andersom is in het Hebreeuws: taalkundig bezien is het woord *par'o* een eigenaam, en de zes gevallen die in een andere richting wijzen zijn de uitzonderingen op de regel. Het zou ook kunnen zijn dat het Hebreeuws het oudere gebruik van het Egyptisch weergeeft, dus dat schrijvers/vertellers archaisch bezig zijn geweest. Dat laatste is wel zeer speculatief, maar als vertaler begin je je toch af te vragen of er in het Nederlands een afwisseling mogelijk is tussen de vertalingen '(de) farao' en 'Farao'.

Die keuze voor het een of het ander hangt gelukkig niet alleen af van dit soort taalkundige en historische gegevens, maar ook van de doeltaal zelf, het Nederlands. Daarin wordt 'Farao' met een hoofdletter en zonder lidwoord van bepaaldheid als archaisch ervaren. Wanneer het echt vast zou staan dat we in het Hebreeuws met een archaisch woordgebruik te maken

hebben, zou ‘Farao’ een mooie vertaling zijn. Maar het is moeilijk vast te stellen of dat inderdaad zo is. Daarentegen is ‘de farao’, parallel aan ‘de koning’, meer gangbaar in het Nederlands. Dat pleit voor een vertaling met ‘(de) farao’.

We hebben gewikt, gewogen en gekozen voor ‘de farao’, gezien het hedendaags Nederlands, en gezien de historische ontwikkeling van het woord in het Egyptisch.

Stand van zaken

Het is de bedoeling dat de ‘Nieuwe Bijbelvertaling’ uitkomt aan het begin van de volgende eeuw. Gestreefd wordt naar een uitgave aan het begin van het jaar 2004. Bij publicatie van dit artikel zijn er al vijf deeluitgaven van de ‘Nieuwe Bijbelvertaling’ verschenen: van de boeken Ester, Prediker, Jona, Judith en Handelingen. Deze uitgaven zijn voorzien van een korte toelichting en van voorbeelden van gemaakte vertaalkeuzes. Er is ook een uitgave waarin de vertalingen van Ester, Prediker, Jona en Handelingen staan afgedrukt naast de Statenvertaling. De uitgaven zijn alle in de boekhandel te koop.

LEREN LEZEN EN SCHRIJVEN IN NIPPUR

NIEK VELDHUIS

Inleiding

Geletterdheid was in oude culturen over het algemeen geen vanzelfsprekendheid. De meeste zaken kon je afhandelen zonder te kunnen lezen of schrijven. Als het echt nodig was — voor een contract bijvoorbeeld — dan kon je een klerk inhuren om het werk voor je te doen. In het oude Babylonië was schrijver een beroep. Waarschijnlijk was kennis van het schrift een vereiste voor ambtenaren en ook voor sommige soorten priesters. Wie een dergelijke carrière ambieerde moest naar school om spijkerschrift te leren lezen en schrijven. Wellicht is dit een wat anachronistische voorstelling van zaken. Beroepen gingen vaak over van vader op zoon. Er was geen sprake van ‘carrière-planning’: wie een schrijver als vader had trad als vanzelf in zijn voetsporen.

Sommige Oudbabylonische scholen (rond 1800 voor onze jaartelling) hebben duidelijke sporen achtergelaten en kunnen als zodanig door archeologen worden geïdentificeerd. Schooloefeningen werden geschreven op kleitabletten (net zoals ‘echte’ teksten). Een plek waar veel van zulke oefenteksten bij elkaar gevonden worden, functioneerde blijkbaar als een school. We moeten ons daarbij geen schoolgebouwen voorstellen. Het waren gewone huizen. Het enige bijzondere aan deze huizen is een grote waterbak, een soort bad. Dit bad werd gebruikt om vochtige klei in te bewaren en om gebruikte oefentabletten in te recyclen. Waarschijnlijk bestonden deze scholen bij de gratie van privé-initiatief. Een vader begon zijn kinderen te onderwijzen, en nam dan ook wat kinderen uit de buurt als leerlingen aan.

De schoolteksten uit Nippur laten zien dat het curriculum uiteenviel in twee fasen. De primaire fase behelst het leren lezen en schrijven. De secundaire fase bestaat uit het naschrijven en bestuderen van Sumerische literaire teksten.

Het Sumerisch was voor de leerlingen een vreemde taal. Sumerisch werd gebruikt voor officiële contracten, voor koningsinscripties en voor religieuze doeleinden. Thuis sprak men waarschijnlijk Akkadisch of Amoritisch, talen die geen enkele verwantschap met het Sumerisch hebben. Voor een leerling zich kon gaan wagen aan Sumerische literaire composities moest

hij zich vertrouwd maken met een vreemde taal en met het spijkerschrift. Deze bijdrage gaat in op de vraag: hoe onderwees men in het oude Nippur het Sumerische spijkerschrift? De vraag naar het 'hoe' kan worden onderverdeeld in twee specifiekere vragen: wat was de werkwijze en wat was de inhoud van het primaire onderwijs?

1. *Werkwijze: leermiddelen*

Er bestaat een aantal Sumerische literaire teksten die zich afspelen in de school. Deze teksten geven een beeld van een sterk competitief schoolklimaat waarin bovendien straf een grote rol speelde. De teksten zijn duidelijk humoristisch bedoeld. Er wordt veel in gescholden en geslagen. Ze vertellen weinig concreets over hoe kennis werd overgedragen. Iedereen die deze teksten las, had Sumerisch geleerd en was dus zelf op school geweest. De technische details over het leren waren overbodig om het verhaal te kunnen volgen.

Voor het reconstrueren van de werkwijze op een Babylonische school beschikken we over veel directer materiaal: de oefenteksten. Spijkerschrift wordt geschreven op zachte klei. Dat was ook het materiaal waar de leerlingen mee oefenden. Een oefentablet kon na afloop van de les terug in de waterbak. De klei kon dan de volgende dag weer opnieuw worden gebruikt voor de volgende oefening. Maar dat gebeurde niet altijd. Grote aantallen oefenteksten zijn bewaard gebleven. En deze geven een duidelijk beeld hoe een leerling in het oude Nippur zich bekwaamde in het schrijven.

Een voorbeeld van een oefentablet is UM 29-16-31 (fig. 1 en 2). Dit tablet bevindt zich nu in het University of Pennsylvania Museum. Het werd opgegraven in Nippur aan het eind van de vorige eeuw. De voorkant bevat een korte passage uit een tekenlijst. Deze tekenlijst somt voor elk spijkerschriftteken alle mogelijke functies op. De lijst heeft meer dan 900 regels. Ons tablet bevat enkel de regels 589-610. De linkerhelft van de voorkant is beschreven door de leraar. De rechterhelft werd gebruikt door de leerling om het voorbeeld na te schrijven. De tekst van de leerling werd uitgewist door een dun laagje van de nog vochtige klei af te schrapen. Daarna kon hij dezelfde oefening nogmaals herhalen, enzovoort, totdat hij de stof perfect beheerste. Als gevolg hiervan is het tablet aan de rechterkant wat dunner dan aan de linkerkant. Vaak zijn dit soort tabletten precies op de scheiding gebroken omdat de rechterkant door het afschrapen verzwakt is.

De achterkant van het tablet bevat een passage uit de lijst met dieren en vleesproducten. De ruimte is verdeeld in vier kolommen. Op de achterkant van een spijkerschrifttablet lopen de kolommen van rechts naar links. De

eerste regel staat dus in de rechterbovenhoek. De tekst begint met verschillende soorten kalveren, gaat verder met ezels en komt dan aan bij de wilde dieren. In totaal bevat de achterkant 107 regels. Maar ook dit is slechts een onderdeel van de hele lijst. De lijst met dieren en vleesproducten omvatte ruim 500 regels. De achterkant is zelfstandig door de leerling geschreven. Het is een repetitie van eerder behandelde stof.

Tabletten van dit type zijn zeer talrijk. Karakteristiek is de rechthoekige vorm en het feit dat voorkant en achterkant ieder een verschillende oefening bevatten. Tabletten van dit type meten meestal ongeveer 13 bij 25 cm en zijn relatief dik (3cm of meer). Het exemplaar in fig. 1-2 is erg goed bewaard gebleven. Vaak is ermee omgesold. Bij één exemplaar is de lege rechterhelft van de voorkant gebruikt om er een speelbord op te tekenen (een soort Boter-Kaas-en-Eieren). In andere gevallen is de tekst vernield door de afdruk van een hand. De zwarte rondjes op de voorkant van het afgebeelde tablet zijn indrukken van de ronde achterkant van een rietpen. Er is zelfs een tablet met duidelijke afdrukken van een gebit! Iemand heeft een hap uit zijn oefentekst genomen.

Deze kenmerken laten zien dat we met echte schoolteksten te maken hebben. Het zijn geen waardevolle kopieën van eerbiedwaardige naslagwerken. Ze hebben nooit in een bibliotheek op de plank gestaan. Het zijn de kladjes van schooljongens.

De rechthoekige tabletten zijn het meest talrijk onder de oefenteksten. Maar er zijn ook andere typen bekend. Ronde tabletten bevatten meestal twee of drie regels in de hand van de leraar, met daaronder een kopie van de leerling (fig. 3). Deze tabletten heten in het Sumerisch *im-šu*, of hand-tablet (š wordt uitgesproken als Ned. sj). Het is niet duidelijk waar dit formaat voor dient. Op de ronde *im-šu* tabletten staan passages uit dezelfde lijsten die we ook op de rechthoekige tabletten vinden. Maar ze bevatten veel minder tekst en lijken minder geschikt voor het leren van de lange lijsten. Misschien is het een schrijffoorbeeld om mee naar huis te nemen en aan de ouders te laten zien. Maar dat is voorlopig niet te bewijzen.

Grote tabletten werden gebruikt om een complete lijst op te kopiëren. Soms zijn het geen tabletten maar zogenaamde 'prisma's'. Dat zijn vierkante of zeshoekige blokken van klei. Iedere zijkant van zo'n blok werd onderverdeeld in een aantal kolommen en vervolgens beschreven (fig. 4.). De prisma's en de grote tabletten zijn vrijwel altijd heel netjes geschreven en bevatten niet een korte passage, maar een complete lijst. Toch is het duidelijk dat ook deze teksten schoolteksten zijn, geschreven door leerlingen. Sommige van deze fraaie exemplaren hebben een onderschrift met de naam van de schrijver, soms met de toevoeging *dub-sar-tur*: 'kleine schrijver'

(leerling). De grote tabletten en prisma's werden door meer gevorderde leerlingen geschreven. Het zijn wellicht examenstukken. Ook zijn er aanwijzingen dat prisma's soms aan een of meer goden werden opgedragen. Het opdragen van schoolteksten aan een god is welbekend uit de Neobabylonische periode, en vindt hier wellicht een vroege voorloper.

2. *Inhoud: het Nippur Curriculum*

De school in Nippur heeft ons geen leerplan nagelaten. Wat de leerlingen zoal studeerden en in welke volgorde ze de leerstof kregen voorgeschoteld, moeten we reconstrueren uit hun oefentabletten. In Nippur zijn zoveel oefentabletten gevonden dat we een vrij helder beeld kunnen krijgen.

Om te beginnen moest een leerling handigheid krijgen met zijn rietpen. De allereerste oefeningen bestaan uit horizontalen, verticalen en winkelhaken, de drie basiselementen van het spijkerschrift (fig. 5). Ook nu nog beginnen de meeste schrijfmethodes met lijntjes en rondjes, om de leerling te wennen aan het schrijven. Daarna werden de eerste echte tekens geoefend, in een vaste volgorde. Het begon met de eenvoudigere tekens, de tekens die uit drie of vier lijntjes bestaan (fig. 6). Wat later kwamen de ingewikkeldere aan bod. Telkens werden dezelfde tekens herhaald, in steeds andere combinaties, om de correcte vorm er eens en voor altijd in te hameren. Deze oefening kan wel met een ABC vergeleken worden: het geoefende bestaat alleen uit tekens, de tekens vormen nog geen woorden. Ook in de volgende oefening, TUTATI genaamd, vinden we nog geen woorden. Hier worden tekens per drietal geleerd: tu-ta-ti, nu-na-ni, bu-ba-bi, enzovoort. In TUTATI gaat het niet meer alleen om de correcte uitvoering van het teken, maar ook om de klankwaarde. Wie met deze oefeningen het elementaire tekenrepertoire goed onder de knie had, kon gaan beginnen met de lijsten van Sumerische woorden. Deze lijsten waren thematisch ingericht. De volgende zaken kwamen aan de orde: bomen en houten voorwerpen, riet en voorwerpen van riet, aardewerk, huiden en voorwerpen van leer, metalen en metalen voorwerpen, tamme dieren, wilde dieren, vleesproducten, stenen, planten en kruiden, vissen, vogels, kleren, geografische namen en voedingsmiddelen. De thematische lijsten bevatten uitsluitend woorden voor voorwerpen. Werkwoorden zijn nog niet aan de orde. Het geheel is ingedeeld in zes hoofdstukken, met in totaal naar schatting 3300 woorden. De meeste oefenteksten hebben op de voorkant of op de achterkant een passage uit deze enorme lijst. Het was waarschijnlijk het kernstuk van het primaire onderwijs. De tekst in fig. 2 is uit hoofdstuk 3 van de lijst en bevat een gedeelte met tamme en wilde dieren.

Hier volgt de vertaling van enkele geselecteerde passages uit dit tablet:

Kolom 1, 1-18	Kolom 2, 9-17
1 [kalf]	9 slang
2 [melk]kalf	10 mušhuš (een mythische slang)
3 kalf dat melk [drinkt]	11 slang van Nirah (de slangengod)
4 kalf dat melk 'eet'	12 draak
5 kalf dat melk zuigt	13 steenslang
6 speels kalf	14 waterslang
7 sterk kalf	15 aardslang
8 wild kalf	16 nestslang
9 driejarig kalf	17 grasslang
10 tweejarig kalf	
11 eenjarig kalf	Kolom 3, 20-26
12 wit kalf	20 wilde kat
13 zwart kalf	21 (ondersoort van de wilde kat)
14 rood kalf	22 vos
15 geel kalf	23 (wellicht een waterdier)
16 ezel	24 aap
17 'dusu'-ezel	25 apin
18 muildier	26 hert

Verderop in de lijst komen ook nog de kleine dieren aan de orde: luizen en parasieten, sprinkhanen, mieren, enzovoort. Vissen en vogels worden apart opgesomd in hoofdstuk 4.

De leerling die deze lijsten copieerde, schreef alleen de Sumerische woorden op. We weten dat in de les elk Sumerisch woord van een Akkadische vertaling werd voorzien. Dat moest ook wel, want Sumerisch was immers een vreemde taal. Maar men vond het niet nodig om de Akkadische vertalingen op te schrijven. Ze werden waarschijnlijk uit het hoofd geleerd.

Een leerling die de thematische lijsten goed doorstaan had, had een behoorlijke Sumerische woordenschat verzameld. Ook had hij vrijwel alle tekens van het spijkerschrift meerdere malen gezien en gebruikt. Hij was nu klaar voor een eerste verdieping van de leerstof. Allereerst kreeg hij weer een andere lijst te kopiëren: een tekenlijst. Een voorbeeld van zo'n tekenlijst is te zien in fig. 1. De passage uit de lijst die op dit tablet staat luidt als volgt:

1	¶	ir	NIMGIR	
2	¶	ti-in	NIMGIR	
3	¶	[mi]-ir	NIMGIR	‘woedend’
4	¶	ib ₂	IB	
5	¶	da-la	IB	‘riem’
6	¶	u ₄ -ra-aš	IB	(godin van de) aarde
7	¶	un	UN	‘volk’
8	¶	[k]a-[lam]	UN	‘land’
9	¶	ru-u ₃	RU	
10	¶	šu-u[b]	RU	‘werpen’
11	¶	i-la-[a]r	RU	‘werpspies’
12	¶	geš-pa	RU	(een werpwapen)
13	¶	wi-i	PI	
14	¶	we-e	PI	
15	¶	wa-a	PI	
16	¶	ta-al	PI	‘spreiden’
17	¶	geš-tu-nu	PI	‘oor’
18	¶	gu-um	KUM	‘verpulveren’
19	¶	na-ga ₂	KUM	‘vijzel’
20	¶	ga-az	GAZ	‘doden’
21	¶	in-da	NINDA ₂	(lengtemaat; ongeveer 6 meter)
22	¶	ag ₂	AG ₂	‘afmeten’

We zien dat het teken RU op vier verschillende manieren gebruikt kan worden (regels 9-12): voor de lettergreep -ru-, voor het werkwoord šub (werpen), voor ilar (een werpspies) en voor gešpa (een werpwapen). Voor de leerlingen was dat niet nieuw. De wapens ilar en gešpa waren ze al tegengekomen in de lijst met houten voorwerpen. In dezelfde lijst vinden we gišal-šub, een soort landbouwwerktuig (een hak). De lettergreep -ru- komt al voor in TUTATI. De tekenlijst bevat dus informatie die de leerlingen in theorie al lang zouden moeten weten. Maar hier wordt deze informatie nog eens systematisch op een rijtje gezet. Didactisch is dat een hele slimme zet. In de thematische lijsten kwamen de verschillende gebruikswijzen van elk teken als het ware spelenderwijs aan de orde. In de tekenlijst werd de leerling bewust gemaakt hoe het systeem van het spijkerschrift in elkaar zit.

Na de tekenlijst werd het tijd om de eerste Sumerische zinnen te gaan lezen. Daarvoor dienden twee oefeningen: een serie modelcontracten en collecties met spreekwoorden. Modelcontracten lijken in alles op echte administratieve documenten. Er zijn echter twee verschillen. In de eerste plaats hebben modelcontracten geen datum en geen getuigen. Echte contracten

hebben deze gegevens altijd. In de tweede plaats worden modelcontracten altijd gevonden op schooltabletten. Die wijken in vorm en schrifttype af van administratieve tabletten. Het volgende is een voorbeeld uit zo'n serie modelcontracten:

„Het bebouwde kavel van een halve *sar*
met tweede verdieping en een houten dak,
inclusief deur en sluitbalk,
met de uitgang op de Hoofdstraat
naast het huis van Lugal[]
het huis van Amar-abzu, de zoon van Lugal-ezen
heeft Dingirdanumea
van Amar-abzu gekocht.
De volledige prijs van $2/3$ mine zilver
heeft hij hem betaald.
Amar-abzu en zijn erfgenamen — hoeveel het er ook zijn
zullen in de toekomst dit huis niet meer als hun eigendom claimen.
Zo zwoer hij (dwz Amar-abzu) in de naam van de koning.

Het bebouwde kavel van anderhalve *sar*
gelegen aan de brede straat die leidt naar de Verheven Poort
naast het huis van Uršubula,
het huis van Ilakšūqir
heeft Nurilišu
van Ilakšūqir gekocht.
De volledige prijs van $2/3$ mine en 5 sikkels zilver
heeft hij hem betaald.
Ilakšūqir en zijn erfgenamen — hoeveel het er ook zijn
zullen in de toekomst dit huis niet meer als hun eigendom claimen.
Zo zwoer hij (dwz Ilakšūqir) in de naam van de koning.

Het bebouwde kavel van 2 *sar*”

Na de eerste zin van het derde modelcontract houdt de oefening abrupt op: het tablet is vol. Modelcontracten staan vol met bureaucratische uitdrukkingen die in elk contract weer herhaald worden (‘zo zwoer hij in de naam van de koning’). Het zijn praktische oefeningen voor wie later contracten gaat schrijven. Maar ze zijn ook didactisch op hun plaats als eerste oefening in het vervoegen van werkwoorden en het maken van eenvoudige zinnen.

Het elementaire onderwijs eindigde met het naschrijven van collecties met spreekwoorden. Spreekwoorden vormen een opstapje naar het literaire Sumerisch dat behandeld werd in de vervolgopleiding. De collecties zijn min of meer thematisch geordend. Er zijn collecties met spreekwoorden over dieren, spreekwoorden die beginnen met e_2 (huis, paleis, of tempel) en spreekwoorden die beginnen met nig_2 (ding; maar hetzelfde teken wordt

ook gebruikt voor het woord voor brood). In dit opzicht zijn de spreekwoorden gerelateerd aan de lijsten. De spreekwoorden zijn het eerste onderdeel van het curriculum waarin de leerlingen ook iets inhoudelijks voorgeschoteld kregen: morele lessen, cynische grapjes, reflecties op het schoolleven:

„Gedachten maken niet gehaat
wat gezegd wordt maakt gehaat.

In een stad zonder honden
is de vos opzichter.

Een schrijver die geen Sumerisch kent
wat voor een schrijver is dat?”

Wie al deze leerstof had doorgewerkt, kon door naar de vervolgopleiding. Het is niet bekend hoe dat in z'n werk ging. Was er een examen? Gingen alle leerlingen door? We weten het niet. We weten wel dat de inhoud van deze opleiding maar nauwelijks aansloot bij wat een schrijver later moest kunnen. Veel van de Sumerische woorden en tekens die hij leerde komen niet of nauwelijks voor in de contracten, brieven en administratieve teksten van de dagelijkse praktijk. De tweede schrifttaal, het Akkadisch, kwam in de lessen nauwelijks aan de orde. Een jonge afgestudeerde schrijver had waarschijnlijk nog veel te leren. Kunnen lezen en schrijven was niet alleen een praktische vaardigheid, het was ook een kwestie van status. De leerlingen kregen met het schrijfonderwijs de culturele bagage mee die bij zo'n status hoorde.

Literatuur

- De literatuur over oefenteksten en het Babylonische schoolsysteem is grotendeels geschreven voor assyriologen. De volgende artikelen zijn bedoeld voor niet-specialisten, en bevatten verdere literatuurverwijzingen.
- M. CIVIL, „Education”, in: *Anchor Bible Dictionary*. Deel II, 301-305. New York, Double day, 1992.
- M. CIVIL, „Ancient Mesopotamian lexicography”, in: J.M. SASSON (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East*. Deel IV, 2305-2314. New York, Scribner, 1995.
- K. VOLK, „Methoden altmesopotamischer Erziehung nach Quellen der altbabylonischen Zeit”, in: *Saeculum* 47 (1996), 178-216.

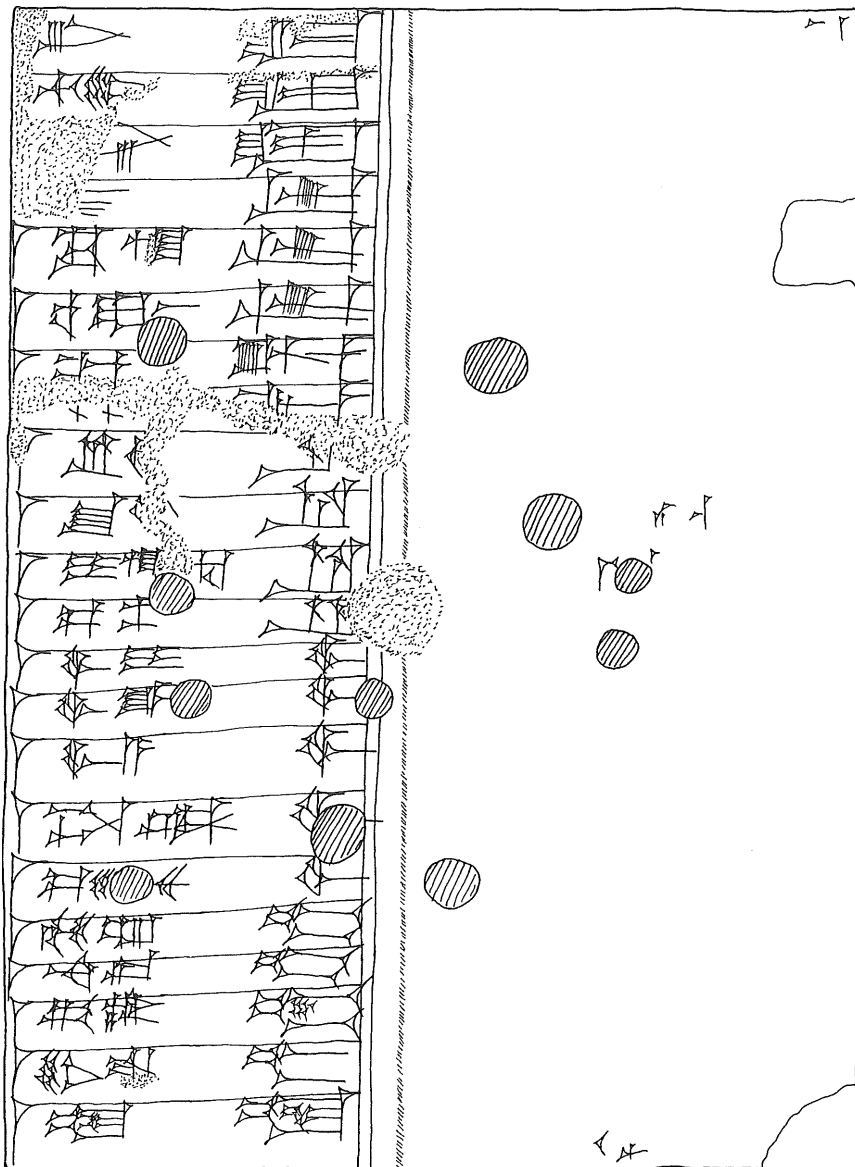

Fig. 1 — Oefentablet (UM 29-16-31, voorzijde).

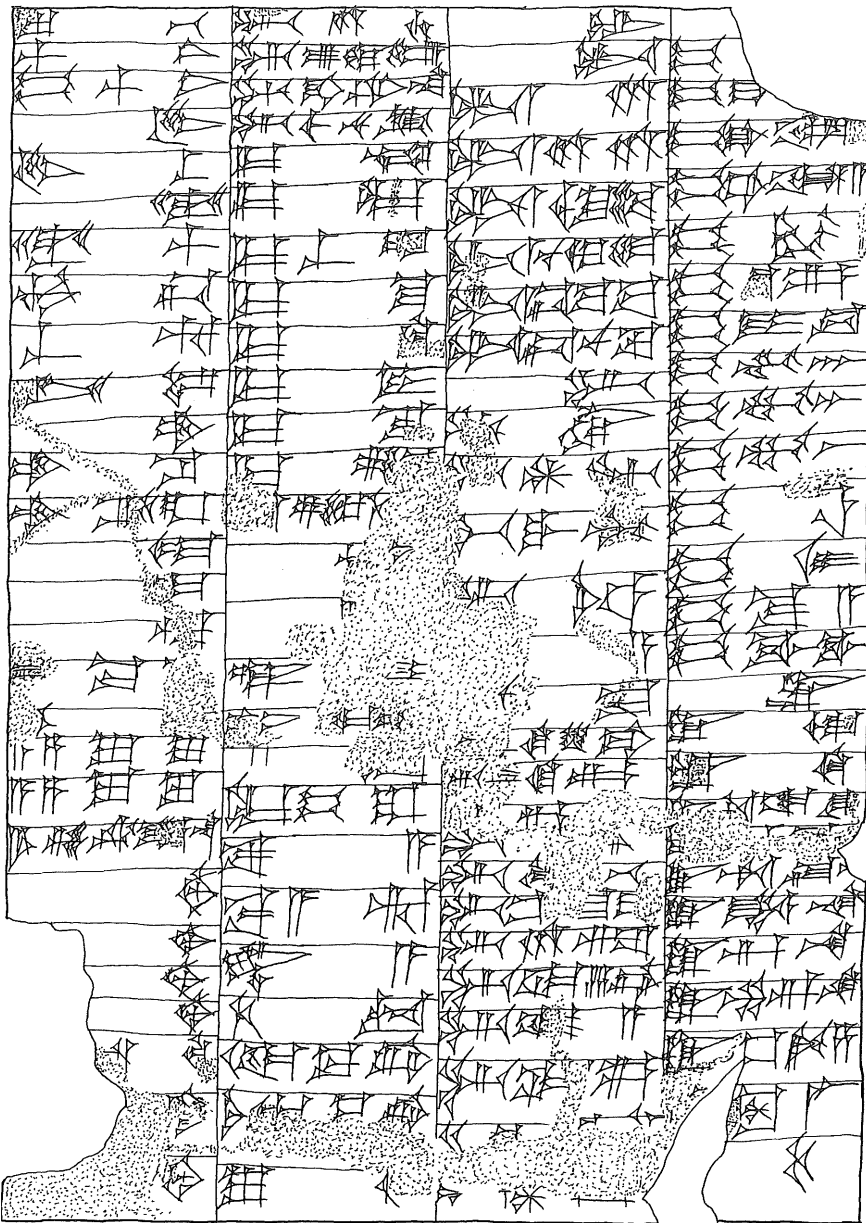

Fig. 2 — Oefentablet (UM 29-16-31, achterzijde).

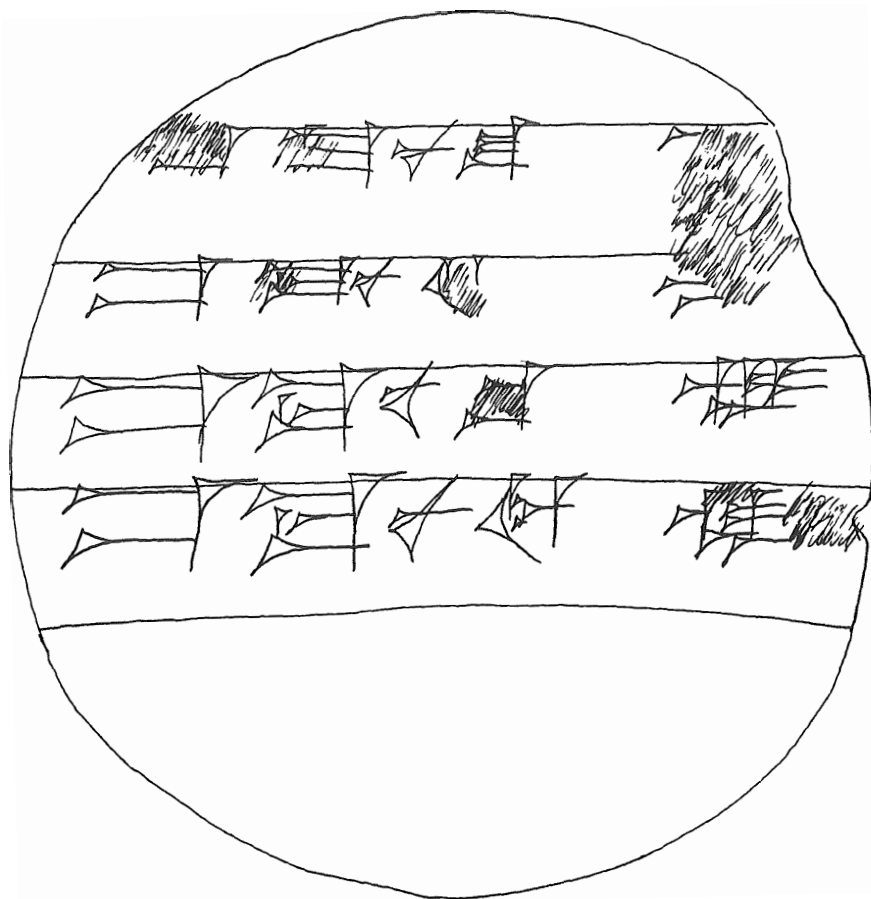

Fig. 3 — Rond oefentablet (im-Bu; 2N-T 207 = UM 55-21-43).

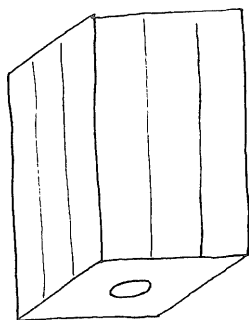

Fig. 4 — Prisma.

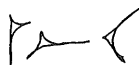

Fig. 5 — De drie basiselementen van het spijkerschrift.

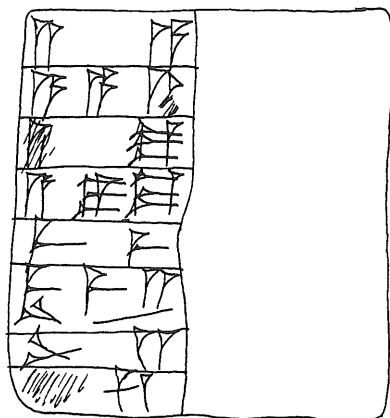

Fig. 6 — De eerste tekens.

BOEKENNIEUWS

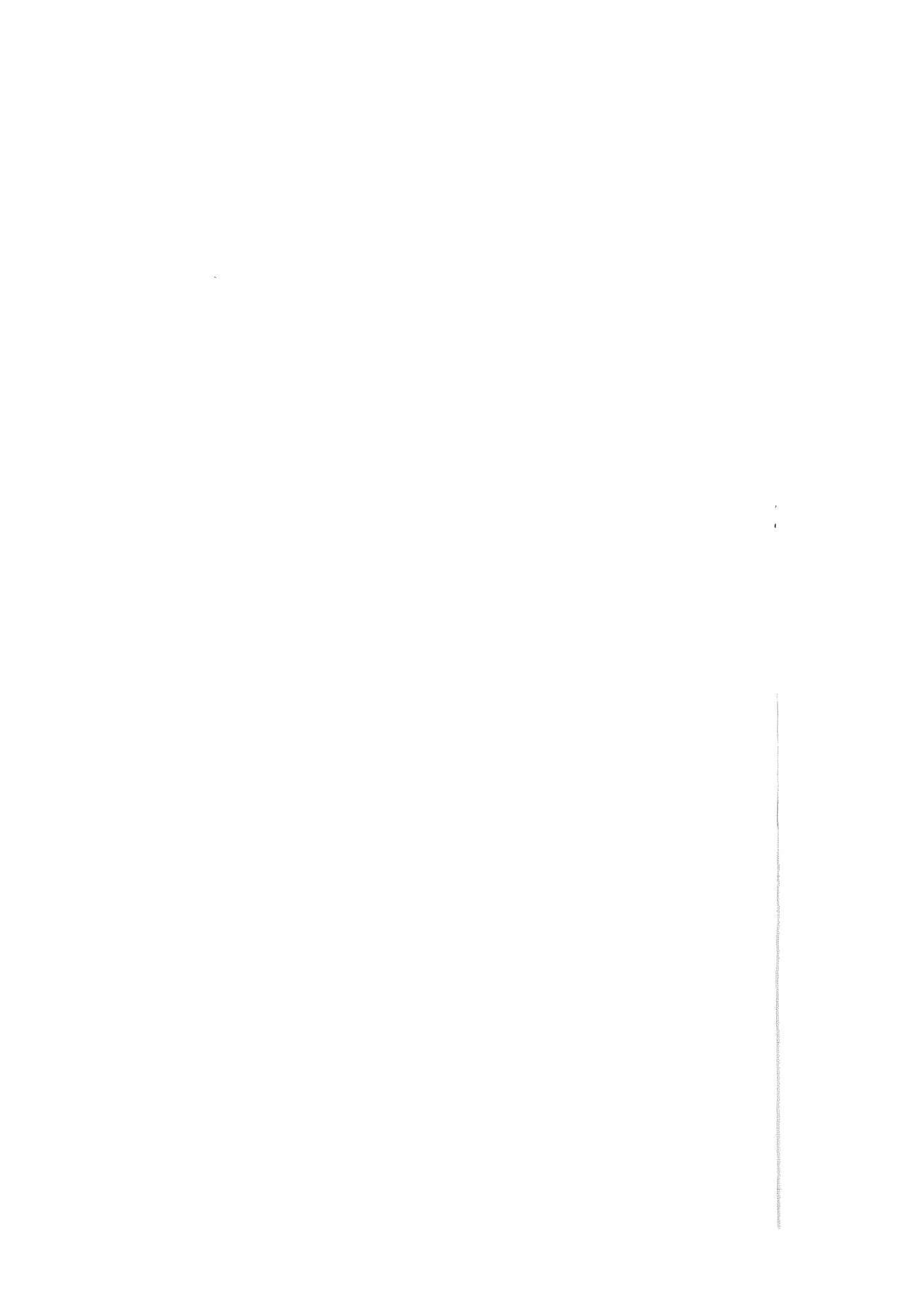
Dr. J.C.J. SANDERS, *Assyro-chaldese christenen in oost-Turkije en Iran: hun laatste vaderland opnieuw in kaart gebracht*. Uitgegeven door de A.A. Brediusstichting; Hernen 1997, 100 pp., met talrijke illustraties in zwart-wit (foto's, tekeningen en kaarten) en 4 losbladige kaarten; ISBN 90-71460-07-X; prijs: f 48,-. Te bestellen bij de A.A. Brediusstichting, Kasteel Hernen, NL-6616 AH Hernen (tel. 0487 53 1387, fax 0487 53 1391).

Dit belangrijke werk van de syriacus en arabist Dr. J.C.J. SANDERS is een cultuuratlas van een omvangrijk gebied in oost-Turkije, noord-Irak en noordwest-Iran. In deze gebieden kreeg het christendom al heel vroeg vaste voet aan de grond. De christelijke gemeenschappen die hier ontstonden brachten hun cultuur tot grote bloei, in met name de 9de, 10de en 11de eeuw, en wisten onder vaak zeer moeilijke omstandigheden stand te houden. Tegenwoordig worden hun kerken aangeduid met de Assyrische Kerk van het Oosten (de nestorianen) en de Chaldese Kerk, de met Rome geallieerde afsplitsing hiervan; zij volgen de Oostsyrische liturgie. Zoals bekend, werden in het jaar 1915 Armeniërs, chaldeëen en nestorianen uitgemoord; overlevenden vluchtten veelal naar andere delen van de wereld. Tot overmaat van ramp gaf de Turkse overheid in 1967 12.220 dorpen uit de provincie Hakkari waarvan de namen noch Turks noch islamitisch waren, een nieuwe naam. Dr. Sanders is er echter in geslaagd de oude plaatsnamen voor de vergetelheid te bewaren. In dit werk worden de oorspronkelijke, christelijke, plaatsnamen opnieuw op de kaart geplaatst. Tien jaar reizen in oost-Turkije en noord-Irak en nauwgezet onderzoek, liggen ten grondslag aan dit omvangrijke werk. Het boek is in de eerste plaats bedoeld voor de Assyrische christenen zelf en wil dienen als basis voor studie en oriëntatie. Hoewel het boek een schat aan waardevolle cultuurhistorische informatie bevat, is het zeker niet bedoeld als encyclopedie of als wetenschappelijke verhandeling: het wil toegankelijk zijn voor eenieder die geïnteresseerd is in de (christelijke) cultuur van dit gebied. Het is een met veel liefde en toewijding geschreven werk, waar de auteur met recht trots op mag zijn.

M.L. FOLMER

Ex Oriente Lux heeft boeken uitgebracht over verslagen van reizen in vorige eeuwen; onlangs nog over Willem de Famars Testas en Cornelis de Bruijn (MVEOL 29 en 31). Prachtige en precieze tekeningen sieren de oorspronkelijke werken. Die folianten zijn in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en er is een boekje over verschenen, samengesteld door N.S.H. Jansma, *De Oudheid verbeeld. Archeologische boekillustraties 1500-1900* (92 pp.; prijs f 20). De inleidingen bij elk hoofdstuk zijn kort, de beschrijvingen van 112 boeken uitvoerig. Na de hoofdstukken over Rome, Etrurië, Pompei en Herculaneum, Italië, Griekenland en Klein-Azië interesseert ons vooral „Nabije Oosten: oriëntalisme en imperialisme” (p. 74-92), met de stukken Egypte: monumenten en teksten; Palestina: reizigers en kunstenaars; Mesopotamië: wedijver tussen de naties. Met vier zwart-wit illustraties.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B.H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkracht, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., f65.—).
16. J. HOFFIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel.* (1983; 116 p.) f45.— (leden f25.—)
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.— (leden f45.—)
De Egyptische lijkstijl was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstijlen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.— (leden f15.—)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f65.— (leden f45.—)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f65.— (leden f45.—)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f80.— (leden f50.—)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hieroglyfenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hieroglyfische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) f49,50.— (leden f32,50)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.